

מאמרים

מיליונרים עם בריכות שחייה? מנחם בגין והתנועה הקיבוצית, 1948-1981

אמיר גולדשטיין

ברבות הימים יש לצפות
לשנויים רבים במשטר החיים הקיבוצי.
איש, מחוץ לקיבוץ, לא יכפה אותם עליו,
אך איש, מעל לקיבוץ, לא ימנע אותם.
תהליך הוא. אנושי הוא...
מנחם בגין, 7.3.1958

צירוף המילים 'מנחם בגין' ו'הקיבוצים' מעלה ברבים אסוציאציה של בריכות שחייה. בתודעה הציבורית נחרט מסר שיוחס לראש הממשלה השישי, ביחס לקיבוצניקים המיליונרים והמתנשאים המשתכשים בבריכות השחייה שלהם. חיפוש במרשתת מעלה שמסר זה נקשר אצל רבים בטעות לנאומיו המתלהטים של בגין במערכת הבחירות לכנסת העשירית (קיץ 1981). למעשה, הדברים בנוסחם המדויק, שיידון לקראת סוף מאמר זה, נאמרו בניחותא במהלך ריאיון לידיעות אחרונות, כמה חודשים אחרי הבחירות ונראה שאף ללא כוונה להסעיר את הרוחות ולהיחרט בזיכרון הקולקטיבי הישראלי. ההקשר ההיסטורי-פוליטי-חברתי שבמסגרתו הם נאמרו הוא שהביא לתגובה הרוגשת והגועשת, להתנצלותו של ראש הממשלה אך גם לקיבוע המסר בתודעה כמאפיין קבוע של יחסי הגומלין בין מנחם בגין והמפלגות שהנהיג לבין הקיבוצים והקיבוצניקים. כאן אני מבקש לפרוס לראשונה בצורה שיטתית את גלגולי מערכת היחסים הזו, ולהאיר את מקומו של היחס לקיבוצים במסגרת המערכת הפוליטית המתמשכת של הימין בארץ והבינוי הפוליטי שלו. הבחירה להתמקד במערכת היחסים האמורה נובעת מהמטען הפוליטי והרגשי שנלווה לה לאורך השנים. הקיבוץ מזה, ו'המשפחה הלוחמת' מזה, נתפסו כגורמים המבטאים באופן

* מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף בתמיכת הקרן הלאומית למדעים (מענק 283/17).

מזוקק את התנועות הפוליטיות ההיסטוריות שנאבקו על ההגמוניה ביישוב היהודי ובמדינת ישראל. הקיבוץ היה מהתופעות הייחודיות והבולטות של המפעל הציוני. מסירות חבריו, עוצמתו הפוליטית, כוחו הסמלי והצלחתו לגייס משאבים ציבוריים מההסתדרות הציונית וממשלת ישראל ולמנף אותם, תרמו להפיכתו לסיפור הצלחה כלכלי, לתופעה חברתית בעלת מוניטין עולמי ולראייתו כאבן הראשה של תנועת העבודה הציונית-סוציאליסטית. יתרה מכך, עוצמתו הייחודית של הקיבוץ בתנועה הציונית, בהשוואה לכל קומונה אחרת בעולם, נבעה מהיותו הכלי היעיל ביותר להתיישבות באזורי ספר, לביסוס האחיזה היהודית בקרקע ולמתיחת גבולותיה בארץ.¹

כל אלה, לצד הזיקה המובהקת שלו לפוליטיקה,² גם הציבו את הקיבוץ כאתגר רעיוני פוליטי בפני הימין הציוני, והעמידו אותו במוקד הביקורת של דובריו במסגרת המאבק נגד ההגמוניה הפועלית. בגין וקבוצת יוצאי האצ"ל התמקמו החל משנותיו האחרונות של המנדט הבריטי בארץ בלב הימין הרוויזיוניסטי. עוצמתם הפוליטית הייתה מוגבלת לאורך שנים, כמו גם יכולתם לגייס משאבים ציבוריים, אך כמו במקרה של התנועות הקיבוציות המרכזיות, גם קבוצה זו בלטה במתח הרעיוני של חבריה, בכוחה הסמלי ובמנהיגות ארוכת שנים שחרגה מעבר לדגם המוגבל של מנהיגות מפלגתית. עם הקמת המדינה וייסוד תנועת החרות היא הציגה את עצמה ונתפסה בקרב תומכיה כקבוצת עלית חלופית החותרת לעצב את דמות החברה. בגין ושותפיו להנהגת האצ"ל הצליחו לשמר את מעמדם כמנהיגים פוליטיים ואידיאולוגיים במרכז הימין הפוליטי הישראלי לאורך עשרות שנים, שבהן הורחבו מסגרותיו.

המאמר מציע, אם כן, היסטוריה פוליטית של יחסים בין שתי קבוצות בעלות תפקיד מעשי וסמלי בימין ובשמאל הישראליים. חידוש אחד שלו הוא הצבת שתי הקבוצות הללו במרכז בחינה היסטורית ממושכת של כמעט ארבעה עשורים. התבוננות כזו חושפת שלבים שונים, מגמות ואף יחסים פוליטיים מורכבים יותר משהם נדמים בזיכרון הקולקטיבי ואף בשיח האקדמי. התקופה הראשונה (1948-1966) והתקופה המאוחרת (1972-1983) מאופיינות בעימות ובפולמוס נוקב שטרם הוצג ונותח באופן שיטתי. ביניהן התקיים פרק זמן לא-מוכר של התקרבות ושכירת מחיצות (1967-1972), שנחשף כאן לראשונה.

תקופת הפיוס וההתקרבות ששקעה אל תהום הנשייה לא הייתה קצרה, ואי אפשר לפטור אותה כפסק זמן חסר משמעות. היא נמשכה כחמש שנים, וכללה עשרות רבות של ביקורים

1 הנרי ניר, רק שביל כבשו רגלי, ירושלים 2008, עמ' 231 ואילך, 372-375.

2 טל אלמליח, אנשי האתמול: הקיבוץ הארצי-השומר הצעיר ומפ"ם, 1956-1977, קריית שדה בוקר 2018 (להלן: אלמליח, אנשי האתמול), עמ' 31-48. מירון ארונוף הצביע על ייצוג היתר הדרמטי (כלשוננו) של התנועה הקיבוצית במוסדות מפלגת העבודה, ובעיקר בגופי המנהיגות הבכירים שלה: מירון י' ארונוף, 'היחסים בין מרכז המפלגה לבין הסניפים המקומיים – מפלגת העבודה הישראלית', בתוך: משה ליסק ועמנואל גוטמן (עורכים), המערכת הפוליטית הישראלית: מקראה, תל אביב 1977, עמ' 331-333. ראו שם גם את הסברו לאופן שבו המבנה הארגוני של החיים הקיבוציים עומד מאחורי הפעילות הפוליטית הבולטת של שליחיו.

של בגין בקיבוצים מכל התנועות הקיבוציות ברחבי הארץ, וקיבוצים נוספים שהזמינו אותו אך לא נענו משיקולי לוח זמנים. במפגשים שררו בדרך כלל אווירה טובה והידברות, לא פחות משהיו בהם ביטויים של המחלוקת הפוליטית והרעיונית הגלויה שבין הצדדים. לחשיפתה של תקופה זו ולדיון בה יש כמה תפקידים במאמר זה: הראשון, היא רומזת על כך שיריבות פוליטית חריפה ומרה עשויה לכלול גם מרכיב של זיקה ואף רצון הדדי להכרה וללגיטימציה. השני, היא ממחישה כיצד התנועה הקיבוצית נטלה חלק בתהליך הלגיטימציה של בגין ושל מפלגותיו, ומלמדת על האופן שבו בגין מיצה את ההזדמנות הזו, על ידי גיוס הכרה ממי שנתפסו כחוד החנית של יריביו הפוליטיים. השלישי, נקודת הייחוס של שנות 'ירח הדבש' מסייעת לבחון את הדומה והשונה שבמאפייני היריבות בין הצדדים בתקופה שקדמה ל-1967 ובזו שאחרי 1972, ולזהות את המאפיינים שתרמו להפיכתה לאחד ממוקדי המערכה הפוליטית בישראל.

אטען שהיחסים המשתנים בין הימין לתנועה הקיבוצית הושפעו מעוצמתן הפוליטית של שתי הקבוצות, ממיקומן בתוך המארג הכלכלי-חברתי בישראל, ומהסוגיות שניצבו במרכז סדר היום הציבורי. התמורה שחלה בגורמים הללו הביאה לכך שמאבק הימין במעמדו הייחודי של הקיבוץ, מאבק שהיה חסר סיכוי ממשי בשנות החמישים ונותר בגדר ביטוי הצהרתי לעמדה קונטרה-הגמונית, הפך לאפקטיבי ולמסמן של קווי המתאר החדשים בחברה הישראלית החל משנות השבעים המאוחרות.

המאמר יפרוס את יחסי הגומלין בין הצדדים ואת ביטוייהם על בסיס של מקורות מגוונים: התכתבויות, פרוטוקולים מדיונים פנימיים בתנועת החרות וב'ליכוד' מזה ובמפלגות תנועת העבודה מזה, וכן סיקור, פובליציסטיקה ופרשנות שהופיעו בעיתונות המפלגתית והבלתי מפלגתית בישראל לאורך השנים. ניתוח הגורמים שעיצבו את היחסים המשתנים יסתמך על ספרות המחקר האקדמית שעסקה בתהליכי התגבשותו של הימין הישראלי ובהתחזקותו, בסדקים שנבעו בהגמוניה של תנועת העבודה ובשינוי שחל במעמדה של התנועה הקיבוצית.

הביקורת הרוויזיוניסטית על הקיבוץ

יעקב שביט מצא ש'מאמץ אינטלקטואלי ואמוציונלי רב' הוקדש בתנועה הרוויזיוניסטית לניסיון לקעקע את הבסיס האידיאי והמוסרי של הקיבוץ.³ זאב ז'בוטינסקי ביקר ב-1926 בעמק יזרעאל ובקיבוץ עין חרוד, ורשמי הביקור מלמדים על הדואליות שתלווה את יחס הימין לתנועה הקיבוצית לאורך שנים ארוכות. מחד גיסא, הימין לא יכול היה להתעלם מהצלחת הקיבוץ, מייחודיותו, מתרומתו להגשמת הצינונית ומהרוח האידיאליסטית שפיעמה בחבריו.⁴ מאידך גיסא, מנהיגי הימין ביקשו לכונן זיקה בין תנועתם לבין המעמד הבינוני

3 יעקב שביט, מרוב למדינה: התנועה הרביזיוניסטית התכנית ההתיישבותית והרעיון החברתי, תל אביב 1983 (להלן: שביט, מרוב למדינה), עמ' 237.

4 ז'בוטינסקי ציין: 'מהרבה בחינות העמק הוא ארץ קסומה [...] רפובליקת פועלים אמיתית'. זאב ז'בוטינסקי, 'הארץ האחרונה לרומנטיקה', הצפון, 15.5.1927.

היהודי הרחב ולהציבו במרכז המפעל הציוני. על רקע זה הם דרשו להסיט את המשאבים הציונים המעטים מ'קיבוצים קומוניסטיים שבלעו הון תועפות' (דברי ישראל טריווש, ממקורבי ז'בוטינסקי) אל העיר ואל היוזמה הפרטית של שכבות הביניים הפועלות בה.⁵ ז'בוטינסקי כינה את עצמו 'דורש טובתן של הקבוצות' וגרס שלמרות התקציבים החדשנים שבהם זכו הקיבוצים מהמוסדות הציוניים, תוצאותיהם דלות.⁶ טענה זו השתלבה בכיקורת הכללית של הימין על מה שהוא ראה כשיטות העבודה הבזבזניות של תנועת העבודה. בשנים הבאות, ועל רקע הקיטוב הפוליטי הגובר ביישוב, התחזקות כוחן של מפלגות הפועלים והנסיקה במעמדו של הקיבוץ כאוונגרד ציוני-סוציאליסטי, נוספו לכיקורת הרוויזיוניסטית רכיבים רגשיים ומסרים חריפים עוד יותר. אב"א אחימאיר ואורי צבי גרינברג, מי שחצו את הקווים מהשמאל לימין, חידדו את הביקורת על הקיבוץ. אצ"ג הציגו כפרויקט שחרף האידיאלים הסוציאליסטיים שהוא נושא בגאון, מונע למעשה על ידי אתוס זעיר בורגני, עושה לביתו, מטפח את רכושו ודואג לרווחיו. אחימאיר הצביע בזלזול על האליטיזם והסגירות שאפיינו את הקבוצות השיתופיות והציג אותן כמנוזרים אסקפיסטים הנברלים מהציבור, שבהם חלוצים מתנוונים בוחרים 'לעשות מלחמה בטבע, לגדל בהמה גזעית, להאכיל עופות מיוחסים, לטפל בהשקאת ירקות, לשתול עצי פרי'.⁷ חברי הקיבוצים דואגים בראש ובראשונה לאיכות חייהם וליצירת נכסיהם הכלכליים והמרחביים, בעוד שהם חיים על חשבון כספי הבורגנות היהודית, מנותקים מהצרכים הרחבים של התנועה הציונית ומחובת הציונות לפתור את בעיית המוני היהודים.⁸ עמק יזרעאל, שנתפס כתפארת הציונות הסוציאליסטית החקלאית, הוצג על ידי אחימאיר כפרויקט בזבזני שבמסגרתו נרכשו שטחים נרחבים בתקציב עתק ציוני למען 7,000 'נפשות מעמדיות טהורות ומזוקקות' המתגוררות בו, במקום להפנותו למרחב העירוני ולתמיכה במשק הפרטי היעיל יותר, שיכול היה ליצור בסיס לקליטת יהודים רבים.⁹ היציאה נגד התנועה הקיבוצית הייתה חלק ממאבק על משאבים לאומיים, אם כי לטקסטים נלוותה לא אחת עוינות של ממש. אצ"ג הקדיש שירים חריפים לקיבוץ משמר העמק בעקבות אירועים שהתרחשו במאורעות 1929 ובמהלך המרד הערבי. הוא יצא נגד מה שראה כתגובה רפה של הקיבוץ לנוכח התוקפנות הערבית, כינה את חבריו 'פי נפש כאלה [...] קומוניסטי סלון' ש'מציון למוסקבה קרעו חלונם', והוסיף ביטויים עזים ואף קשים: 'כפליים מגוי אשנאם, קיקלון! אני מגיש את מדליית-הבזו דרגה A. לכל קיבוצי השומר הצעיר'. בלי להיכנס כאן לעובי הפרשה, הטקסט מלמד על

5 שביט, מרוב למדינה, עמ' 240.

6 זאב ז'בוטינסקי, 'אנחנו הבורגנים', הצפון, 8.5.1927; שלום שורץ, ז'בוטינסקי לוחם האומה, ירושלים 1942, עמ' 137-138.

7 אב"א אחימאיר, 'ציונות קלה וציונות קשה', המשקיף, 5.11.1945; הנ"ל, 'ערב העליה החמישית', חזית העם, 7.2.1930.

8 שביט, מרוב למדינה, עמ' 245.

9 'אבישי [אחימאיר]... והמרכסיוז – ישועת העם, תל אביב 1938, עמ' 14.

היריבות העזה ועל המטען הנפשי שנלווה לה בקרב דובר מרכזי של הימין הרדיקלי. אצ"ג דבק במסרים החריפים גם ב־1936, כשכינה את 'משמר העמק' – 'הפקר העמק' ואיחל לקיבוץ שנעזר בכוחות בריטים נגד התוקפנות הערבית: 'היי ישימון במפת המדינה, אל טל בהריך, אל עץ ואל טף!¹⁰

מנחם בגין והתנועה הקיבוצית בעשור הראשון למדינה

מנחם בגין ינק בבית"ר את הביקורתיות של הימין הרוויזיוניסטי כלפי הפרויקט הקיבוצי. בתקופה שבה פיקר על האצ"ל, עשרות מחברי הארגון נכלאו בקיבוצים שונים לאחר שנתפסו על ידי הפלמ"ח במהלך הסוון – אירוע שהיה עשוי לתרום למשקעים השליליים שהיו בו כלפי הקיבוץ. המסרים שהוא, כמנהיג חרות, ודוברים נוספים של התנועה ביטאו לאורך שנות החמישים בעניין התנועה הקיבוצית, נקראים כעדכון של הביקורת הרוויזיוניסטית מתקופת היישוב והתאמתה לימי המדינה. בגין ביקר את הבוזנות שאפיינה לדעתו את שיטות הייצור הקיבוציות לעומת היוזמה הפרטית. בנאומו המרכזי בוועידת מפלגתו ב־1954 יצא נגד היכול הדל שמפיקים הקיבוצים מאדמותיהם הרבות, טען שרוב חבריהם אינם עובדים בחקלאות ושצורת ההתיישבות הקיבוצית היא אנכרוניסטית, ורמז לאפשרות שממשלה עתידית בראשותו תבצע רפורמה קרקעית שתפקיע מקיבוצים אדמות שאינן מעובדות דיין.¹¹ הוא קבל על ההטבות המופלגות שעליהן נשענת כלכלת הקיבוצים ועל מה שראה כעיוות המעניק להם ולמפעלים הסתדרותיים פטור נרחב ממס ההכנסה שבעטיו, כך טען, מוכפל נטל המיסים על יתר האזרחים.¹² כמנהיג תנועת החרות הוא יצא נגד המושג 'ההתיישבות העובדת', שהדיר לדעתו את העובדים בצורות התיישבות אחרות, והדגיש שוב שבניגוד לדימוי העצמי של הקיבוצים ולתדמיתם, רק שיעור קטן מחבריהם עוסק בחקלאות הלכה ומעשה.¹³ הוא קבל על כך שבעיני תנועת העבודה 'כתר העבודה נאה רק למתיישבים בעין־חרוד או לדומים להם', ותהא אם ראשוני זכרון יעקב, שהקימו מושבה מאפס, עבדו קשה, הוציאו לחם מהאדמה וחיו בתנאים קשים, אינם זכאים לכתר

10 אורי צבי גרינברג, 'פנים אל פנים', ספר הקטרוג והאמונה, כל כתבי אצ"ג, ג, עמ' 153. אצ"ג ביטא בקיצוניות האופיינית לו את התפיסה הרוויזיוניסטית כלפי הקיבוצים, אך בשנות השלושים המאוחרות היו גם גילויי חבירה של חברי בית"ר למפעלי ההתיישבות שהובילה תנועת העבודה, כדוגמת חניתה, שבמאבק על עלייתה לקרקע השתתפו גם שני חברי בית"ר (אחד מהם, דוד [קורט] בן גאון, נפל במהלכו), או נקודת ההתיישבות תל צור, שהוקמה במסגרת 'חומה ומגדל' ליד שוני. חבריה עזבו לבסוף את המקום והצטרפו לנחלת ז'בוטינסקי הסמוכה.

11 'עוד נגיע לימים גדולים'; עוד נחיה במדינה המבוססת על חרות וצדק, עוד נראה בנחמת ציון המשוחררת', חרות, 21.4.1954.

12 'בגין על השתמטות משקים ממס הכנסה', הארץ, 20.6.1954. הדרישה לבלט את ההטבות 'בשטח המיסים' הופיעה במצע חרות לכנסת, ארכיון מכון ז'בוטינסקי (להלן: אמ"ז), ה-1-14-3.

13 'ההתיישבות הלאומית פתוחה לכל בני האומה', חרות, 2.3.1955.

החלוציות. ואולם בשלב זה, שבו התקיימה הגמוניה של תנועת העבודה והקיבוץ היה גורם בולט במסגרתה, המאבק של הימין בתנועה הקיבוצית לא היה אפקטיבי.

לקראת סוף שנות החמישים היה מעמדו הציבורי של הקיבוץ נתון בנסיגה בחברה ובאתוס הישראלי. הוא נתפס עדיין כיצירה מקורית, ייחודית בקנה מידה עולמי, של קהילה המבוססת על השאיפה לבניין חברה צודקת, והיה עדיין סמל הציונות הסוציאליסטית והישראליות ברחבי העולם. חבריו ראו את עצמם וזכו למוניטין של מי שמחויבים למשימות לאומיות. הם בלטו ביחידות מובהקות בצה"ל וכדבקותכם בהתיישבות בגבולות הארץ, אך מעמד הקיבוצים כגורם מוביל בחברה הישראלית נשחק מעט, והאתוס החלוצי נתפס יותר ויותר כמתבדל.¹⁴ התנועה הקיבוצית עברה בהדרגה משלב התנופה המהפכנית לנורמליזציה והתכנסות, ורבים מחבריה פנו לעשות לביתם ולשיפור רמת חייהם. גם האוריינטציה המדינית לעבר ברית המועצות תרמה לשחיקה ביוקרתה, וגברה התחושה שזכויותיהם ההיסטוריות של הקיבוצים הן בעיקר נחלת העבר.¹⁵

התליכים אלה תרמו לשינוי ראשון, גם אם קל, ביחסי הכוחות בין הימין לקיבוצים. תנועת החרות התאושה מהמשבר שפקד אותה בשנותיה הראשונות, כחלק מההסתגלות של חברי האצ"ל לפעולה במדינה עצמאית, וביטחונם העצמי של מנהיגיה גבר כשהפכה ב-1955 למפלגה השנייה בגודלה בכנסת. בגין סבר שההתרחשויות במזרח אירופה מלמדות על ראשית שקיעת הקומוניזם והסוציאליזם ברמה הגלובלית והישראלית כאחת. הוא פרסם מאמר רחב בעיתון חרות תחת הכותרת 'משבר הקיבוץ', שבו ערך עמו חשבון היסטורי.¹⁶ הגילויים על המשטר הסובייטי בוועידה העשרים של המפלגה הקומוניסטית (1956) והדה-סטליניזציה שהוביל חרושצ'וב בברית המועצות, יחד עם התסיסה במזרח אירופה והפלישה הרוסית להונגריה באותה שנה – עוררו חשבון נפש ובחינה מחודשת של היחס לברית המועצות. נוצרו גם בקיעים בדבקותם של חברי קיבוצים באידיאולוגיה הסוציאליסטית. מנהיג חרות נתלה בדבריו של יעקב חזן, מנהיג מפ"ם, שהודה כי בעקבות האירועים במזרח אירופה התערערה אמונתם של רבים מאנשי הקיבוץ בשליחותה הגדולה של התנועה. הוא כתב שעל הקיבוצניקים לשאול את חזן, את מאיר יערי ואת שאר ראשי התנועה: 'איך טעו מנהיגינו זמן כה רב? ואיך הטעונו הטועים? והציע להם לבחון בכנות: 'הרוצים אתם בהשלטת המשטר הקומוניסטי בכל רחבי תבל [...] הרוצים אתם במשטרו פה?'. בגין העריך שרובם אינם דבקים עוד בשיטות סוציאליסטיות כיוון ש'אין תקומה בצורה זו למדינה' וכי הן עלולות להביא למשבר כלכלי: 'ישראל תהיה אי סוציאליסטי אך אי רעב'. הוא צייר את חברי הקיבוצים כעומדים על סף תהום רעיונית: 'פיהם עודנו זועק: קדימה, לקראת הגשמת

14 דני גוטוויין, 'על הסתירה בין האתוס החלוצי לאידיאולוגיה הסוציאליסטית', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2020) (להלן: גוטוויין, על הסתירה), עמ' 243.

15 אניטה שפירא, 'הקיבוץ והמדינה', שם (להלן: שפירא, הקיבוץ והמדינה), עמ' 201.

16 מנחם בגין, 'משבר הקיבוץ', חרות, 7.3.1958.

הסוציאליזם. אך ליבם אומר חדש: לא, אל יבוא!¹⁷ ניתן לראות במאמר זה סיכום ממצה של מרכיבי הפולמוס של בגין עם התנועה הקיבוצית בעשור הראשון למדינה. התופעה המתרחבת של עבודה שכירה בקיבוצים לימדה, לדעתו, על הניצחון ההיסטורי של הימין הכלכלי-חברתי על היומרה הסוציאליסטית. לדבריו, הפרויקט הקיבוצי היה מבוסס מלכתחילה על מוסר כפול, ובשנים האחרונות העמיק בו הדו־פרצופיות ועימו גם השבר הרעיוני:

אם העבודה השכירה היא, בתור שכזו, ניצול, משמע שהקיבוץ, עליו תפארתכם הסוציאליסטית, הוא ניצלן חברתי. ואם עבודה שכירה היא לאו דווקא ניצלנית, משמע שבעל מפעל פרטי, תעשייתי, חקלאי, או מסחרי [...] אינו כלל מוצץ הזיעה, הלוקח ממנה את עודף הערך? [...] בינתיים בחרו בעבודה שכירה. נראה, שאי אפשר להם בלעדיה, גם היא מסייעת לרנטביליות הרצויה. יפה [...] אבל לניצל עבודה שכירה בקיבוץ, ולגרף עבודה שכירה כניצול, מחוץ לו, האין כפילות זו מוכרחה לדכא נפש כנה ולדכרכה? עמוק המשבר.¹⁸

לצד הניסיון לחשוף את הסתירות הפנימיות בפרויקט הקיבוצי, בגין ביטא התבוננות עירונית-בורגנית המזהה את דפוסי החיים החברתיים בקיבוץ כמנוגדים לטבע האנושי ומסויגת ממקומו של הפרט ביישוב השיתופי. הוא הצביע על 'עודף חברתיות' שבעטיה חברי קיבוץ רבים כמהים להתייחדות ולשהות בפיתם שלהם, הפינה המשפחתית: 'גם בקומונה הישראלית נשמעת הזעקה: פינה, הבו לי את פינתי!'. לטענתו, רבים מחברי הקיבוצים 'היו עוברים, לו ניתן להם, לצורת משק ולמשטר חיים אחרים'. בגין היה משוכנע שהקולקטיביות הרעיונית, הסגירות ואף הכפייה המתלווה לצורת החיים השיתופית מדי, לא יוכלו להחזיק מעמד לאורך זמן. זהו תהליך טבעי – 'שר החיים אחראי לה'. המאמר נחתם בכנבואה שהתגשמה: 'ברכות הימים יש לצפות לשנויים רבים במשטר החיים הקיבוצי. איש, מחוץ לקיבוץ, לא יכפה אותם עליו, אך איש, מעל לקיבוץ, לא ימנע אותם. תהליך הוא. אנושי הוא...'¹⁹

ראוי להדגיש כאן שהנושא העדתי כמעט שלא נכח בפולמוס בין הימין לתנועה הקיבוצית בעשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה. חרות אמנם הצטרפה לביקורת הבן-גוריונית על התמיכה המעטה שהעניקו הקיבוצים, לדעתה, לקליטת העלייה,²⁰ אך הטקסטים לא התמקדו בעולים מארצות אסיה ואפריקה דווקא. הימין ביקש בראש ובראשונה לכטא את האינטרס של המעמד הבינוני העירוני הרחב, ולא התמקד במעמד הפועלים העני. אחימאיר שב אל המסרים מתקופת היישוב כשיצא נגד מה שראה כהתנשאות הקיבוצית כלפי השדרות העירוניות. הוא כינה את צעירי הקיבוץ הארצי 'אריסטוקרטים אדומים': 'הפרולטרטים

17 ש.ס.

18 ש.ס.

19 ש.ס.

20 ברוך וויניצקי, 'קליטת העלייה והמחבלים בה', שם, 21.5.1950.

האלה, ששמנו על חשבון הקופה של הבורגנות היהודית, מחנכים את הנוער שלהם ברוח של "אתה בחרתנו" [...] אנחנו, – הישרים הטובים, המגשימים, הנאמנים – בני היכלא. והם – הרעים, הפסולים, המתנוונים, הראויים לכל היותר לרחמים'.²¹ רק ב-1959 הופיע לראשונה, בהקשר הזה, חיבור בין האשמת הקיבוצים בהתנשאות לבין הסוגייה ה'עדתית'. בנאום שנשא בגין באספת עם באילת שפתחה את מערכת הבחירות לכנסת הרביעית, הוא יצא נגד הצגת הקיבוץ כמי שמשקלו הסגולי ותרומתו למדינה רבים יותר מאלה של קבוצות אחרות, ומנה בין הקבוצות הראויות להוקרה את 'בני עדות המזרח ונוער המעברות'. אך זו הייתה התייחסות יחידה, סולידית ומשנית למסר המרכזי שביטא: 'עם אחד הננו. המערכה היא נגד התנשאות של כת שלטת על העם למען שלטון העם החופשי'.²²

מאבק חורמה בין תנועת החרות לקיבוצים, וסדקים ראשונים בו

לאורך תקופת היישוב ובשנות המדינה הראשונות הייתה התנועה הקיבוצית מעוז ההתנגדות של תנועת העבודה לימין. ניתן לראות זאת בעמדה הגורפת למדי של מנהיגי התנועות הקיבוציות נגד הסכם הפיוס של בן-גוריון וז'בוטינסקי באמצע שנות השלושים.²³ עם הקמת המדינה התארגנו קיבוצים שונים ברחבי הארץ ככוח פוליטי נגדי לתנועת החרות, במטרה לסמן את אי הלגיטימיות של הימין ולמזער את כוחו. חברי קיבוצים הגיעו באופן מאורגן לאספות שבגין כינס ברחבי הארץ כדי לשבש אותן. כך היה בעפולה במהלך מערכת הבחירות לאספה המכוננת, ובקריית מוצקין בשלהי 1950, במהלך הבחירות לרשויות המקומיות. חברי קיבוצים בגליל המערבי ופעילים נוספים מהאזור פצחו בשירה רמה של 'האינטרנציונל' והביאו לסיום נאומו של בגין בנהריה מוקדם משתוכנן.²⁴ מנהיג חרות ניסה כמה פעמים להמשיך את דבריו, אך אלה הופרעו שוב ושוב עד שנואש ועזב את המקום.²⁵ לימים הוא טען: 'מאות מכם באו בקבוצות מאורגנות, כדי לא לאפשר לי לומר לבני עמנו את דבר אמונתנו. התנהגתם כפשיסטים אף לא נתתם לנו לפתוח באספת ההסברה שלנו'.²⁶ בשלב זה התמודדו בגין ותנועת החרות עם המציאות הפוליטית ששיקפה את כוחם המוגבל, ועם הביקורת העזה על השקפותיהם ועל דרכי פעולתם ברגעי משבר בשלב עיצוב הממלכתיות הישראלית. לאורך שנות החמישים הזכירו להם דוברים שונים של תנועת העבודה את

21 א' שמאי [אחימאיר], 'פרצופו הרוחני של "השומר הצעיר"', שם, 11.5.1959.

22 'מנחם בגין באילת: צבא ישראל – טהור, הלקויים המוסריים – במשטר מפא"י', שם, 13.4.1959.

23 שני שלישים מחברי הקיבוץ המאוחד התנגדו להסכם במשאל העם שנערך בקרב חברי ההסתדרות, אם כי ההכרעה שלא לאמץ התקבלה בקרב המסה העיקרית של הפועלים העירוניים. אניטה שפירא, ברל, תל אביב 2000, עמ' 423-427; יעקב גולדשטיין ויעקב שביט, ללא פשרות: הסכם בן-גוריון-ז'בוטינסקי וכשלונו, 1934-1935, תל אביב 1979, עמ' 132-136.

24 שין, 'הרבה אהבה – הרבה שנאה', חרות, 20.1.1949; 'נאום אנטי-פועלי של בגין הופסק ע"י פועלי הקריות', קול העם, 1.11.1950.

25 'על ימין ועל שמאל', חרות, 21.6.1949.

26 יואל ניר, 'למעלה מ-3000 אורחים קיבלו בתשואות את דברי מ. בגין בנהריה', שם, 24.9.1959.

התרומה השולית של הימין הרוויזיוניסטי להתיישבות בארץ ובגבולותיה בפרט, תחום שבו היה לתנועה הקיבוצית תפקיד מכריע.²⁷

הנתק בין מנהיג חרות לקיבוצים לאורך העשור הראשון למדינה בא לביטוי בכך שהוא לא ביקר, לפחות לא באופן רשמי, אפילו בקיבוץ אחד באותן שנים. והנה, בקיץ 1959 הוא הוזמן לראשונה להתארח בקיבוץ, אירוע שניתן לראות בו ניצן ראשון של לגיטימציה לדמותו בתנועה הקיבוצית. בגין נענה מיד להזמנתם של חברי קיבוץ מגל, בוגרי תנועת הצופים שהשתייכו ל'איחוד הקבוצות והקיבוצים', התנועה הקיבוצית הקרובה למפא"י.²⁸ הגעתו של מנהיג חרות לקיבוץ תוארה במעריב כ'היסטוריה', והוא עצמו פתח את דבריו בברכת 'שהחיינו'. הוא ביקר תחילה באחד מחדרי המגורים ובמשק והתעניין בתולדות הקיבוץ, במספר החברים ובאתגרים שעמם הם מתמודדים.²⁹ לאחר מכן הרצה בחדר האוכל בפני כלל החברים, שציפו כי יתמקד בנושאי ביטחון ובסוגיות שעמדו במרכז הקמפיין המפלגתי בכנסת. ואולם – בגין הקדיש את דבריו לפולמוס בין ליברליזם וסוציאליזם. הוא סקר את הפילוסופיה המרקסיסטית, הדגיש את כשלון תחזיתו של מרקס שהמהפכה תפרוץ במדינות המתועשות, ודן במציאות שנוצרה תחת השלטון הקומוניסטי בברית המועצות. הוא הפליג בערכה של הפילוסופיה הליברלית והדגיש את הסכנה הטמונה לחירות הפרט בתלות העובדים בשליט שהוא גם המפרנס – כפי שהיה במפעלי 'חברת העובדים' של ההסתדרות.³⁰

שלוש שנים חלפו עד שבגין ביקר בקיבוץ שני – עין גדי, אף הוא קיבוץ של 'איחוד'.³¹ הפעם בא עם רעייתו עליזה, ובסיום הביקור הודה בחום 'על הכנסת האורחים החמה והמלבבת ממנה נהנינו', וציין את האופי הסובלני והפתוח של השיחה. בגין ביטא הערכה למעשה ההתיישבותי בעין גדי, ש'צריך לעורר רגש של גאווה בליבו של כל יהודי ושל כל אזרח במדינת ישראל [...] מעשי ידיכם להתפאר'.³² בשנים הבאות הזמינו עוד כמה קיבוצים את בגין לבקר בהם ולפגוש את חבריהם, אך עד 1967 הוא ביקר, כנראה, רק בקיבוץ תל יצחק, שהשתייך לתנועת 'העובד הציוני' הפרוגרסיבית.³³ הסוגיות הכלכליות-

27 ה'רינג: ההסתדרות מחסום בפני הריאקציה הפאשיסטית', דבר, 29.10.1959.

28 מ' שמריהו, 'בגין ירצה בקיבוץ של מפא"י', מעריב, 19.6.1959.

29 י' אביעם, 'בגין מרצה בקיבוץ', שם, 2.7.1959.

30 שלמה נקדימון, מ. בגין מרצה על סוציאליזם בפני חברי קיבוץ מפא"י, חרות, 6.7.1959.

31 שלמה נקדימון, מ. בגין בקיבוץ מפא"י עין גדי: ההפרדה בין השליט לבין המפרנס תביא לשגשוג, קדמה והעלאת רמת החיים, שם, 12.12.1962; מעמוס גרינגר למנחם בגין, 11.9.1962, ארכיון מרכז מורשת בגין (להלן: אמ"ב), P20-049; ממנחם בגין לעמוס גרינגר, עין גדי, 2.10.1962, 9.10.1962, שם, P20-049.

32 ממנחם בגין לעמוס גרינגר, 13.12.1962, שם, P20-049.

33 'בגין התווכח בקיבוץ של הליברלים', מעריב, 1.2.1965; מגד סנא, יטבתה, למנחם בגין, 11.9.1963, אמ"ב, P20-049; מדוויק (רוטנברג?), קיבוץ גונן, למנחם בגין, 21.5.1965, שם, P20-049; מעורר בורובסקי, ועדת תרבות, קיבוץ להב, למנחם בגין, 31.1.1966, שם, P20-049.

חברתיות הן שעמדו במרכז שיחותיו של מנהיג חרות בקיבוצים. גם כשחברים העלו שאלות בנושאים מדיניים וביטחוניים, הן נותרו בשולי הדיון. כסטודנט באוניברסיטת ורשה בגין למד שיעורים בכלכלה וחברתית והכיר את 'הקפיטל' של מרקס טוב יותר מרוב היושבים בקהל. בחירה זו שלו משתלבת במעמדן העולה של סוגיות פנים בשיח הישראלי ובשיח של הימין הישראלי מסוף שנות החמישים, ובהכרתו בעובדה שהתהליכים העולמיים והישראליים מעניקים לימין ולתפיסתו הליברלית-קפיטליסטית רוח גבית. זאת בשעה שבתוך התנועה הקיבוצית ובתנועת העבודה בכלל מחריפות הסתירות הפנימיות בין הרטוריקה הסוציאליסטית למדיניות המעשית.³⁴

הקמת גח"ל ב-1965 ביטאה אף היא את סדר היום הליברלי-קפיטליסטי של הימין. בבחירות לכנסת השישית הופיעה, לראשונה בתעמולה של רשימה זו, סוגיית בריכות השחייה בקיבוצים. שמואל תמיר, מראשי הדוברים של גח"ל, יצא בעת ביקור בשכונת התקווה נגד הפער בין הרטוריקה השוויונית של תנועת העבודה לבין המציאות שבה המסגרות הקשורות בה זוכות לתנאים מועדפים מהשלטון, והזכיר כי 'בריכות השחייה המפוארות ומגרשי הכדורסל המפוארים נבנים בקיבוצים ולא בפרברים'.³⁵ שוב צץ לרגע הנושא הערתי בהקשר של הפולמוס בין הימין לקיבוצים, אך השנים הבאות בישרו דווקא על תקופת פיוס מפתיעה בין שתי התנועות.

שנות פיוס והכרה הדדית

השנים 1967–1972 היו תור הזהב של יחסי הגומלין בין מנחם בגין לתנועה הקיבוצית.³⁶ מנהיג גח"ל התמנה ערב מלחמת ששת הימים לשר בלי תיק, וכיהן בתפקיד תחת ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר עד לחזרתו לאופוזיציה בקיץ 1970. הדיון בגורמי הלגיטימציה הגוברת של הימין חורג ממסגרתו של מאמר זה, אך אציין כי ברקע לה ניצבו בין היתר הבקיעים במפא"י, פרישתו של בן-גוריון מראשות הממשלה, ומהלכים שבגין הוביל באופן

34 ראו: גוטוויין, **על הסתירה**; Tal Elmaliach, 'The Demobilization of the Israeli Labor Movement', *Journal of Israeli History*, Vol. 38, No. 1 (2020), pp. 137–138

35 יצחק רונקין, 'פרצופה הכפול של גח"ל', **על המשמר**, 17.9.1965. תמיר, שהוביל את הסברת גח"ל במערכת הבחירות, הסביר בהתכתבות פנימית את בחירתו לצאת נגד הקיבוצים בנאומי הבחירות שלו: 'לגבי מאות אלפים של עובדים שכירים בערים הגדולות ובעיירות הפיתוח, וכן חברי מושבים, מהווה הקיבוץ הותיק והמבוסס "צד שכנגד", שעם כל זכויותיו, בעיני רבים הוא מועדף ללא הצדקה ובררך הפוגעת בסופו של דבר בהם'. משמואל תמיר לבנימין יפה, 23.8.1965, **הארכיון הצינוני המרכזי**, A.363/26. יפה כתב לתמיר במכתב קודם (ללא תאריך) כי 'הקיבוץ נחשב לערך מוסרי וחלוצי בארץ ובחור"ל', והזהיר שהתקפה עליו תעניק לגח"ל אופי 'אנטי חלוצי-ישרובי' ותזיק לו אלקטורלית. במכתב ליוסף ספיר הוא הוסיף: 'לאור היחס לקיבוצים בעבר של תנועת החרות מחייבת מערכת התעמולה (של גח"ל) להיות זהירה מלהתקיף את הקיבוצים כדי שלא יתקבל הרושם שהגישה המסורתית, ההיסטורית כלפי הקיבוץ נמשכת'. מבנימין יפה ליוסף ספיר, סוף אוגוסט 1965 (משוער), שם.

36 Amir Goldstein, 'From Reconciliation to Confrontation: Menachem Begin and the Kibbutz Movement 1968–1981', *Middle Eastern Studies*, Vol. 58, No. 1 (2022), pp. 120–135

פעיל ושיקפו התמתנות והתמרכזות של תנועתו. הצטרפותו לממשלה הייתה תולדה של מעמדו החדש של הימין בתוך המחנה הציוני הלגיטימי, ובאופן טבעי גם תרמה לו.³⁷ בגין, שהתארח עד אז בקיבוצים ספורים, הפך בהדרגה לאורח מבוקש במשקים ברחבי הארץ. הרצאותיו שם התנהלו ברוח טובה, ונדמה היה שמתהווה שינוי באנטגוניזם ההדדי שרווח עד אז בינו לבינם. קיבוצים ראשונים הזמינו את בגין בסתיו 1967 לבקר בהם. בארכיונו האישי נשמרו מכתבים רבים יותר מסתיו 1968,³⁸ ולקראת סוף השנה אזרחית זו הוא התארח בקיבוץ הרתי עין הנציב.³⁹ ביקורו, בראשית 1969, בקיבוץ עין חרוד איחוד, נחשב לאירוע סמלי שביטא את רוח הזמן המפויסת. נלוו לו עיתונאים ששמעו ממזכיר הקיבוץ כי בעבר ביקור כזה של בגין לא היה יכול להתקיים, ושאוּלי גם החברים 'לא היו נותנים לו להיכנס לקיבוץ'. לְבוּש בחליפה ועניבה הוא סייר בקיבוץ, פקד את חדר הזיכרון לנופלים, לחץ את ידיהם של הורים שכולים ולבסוף הרצה במשך שעותיים בחדר האוכל.⁴⁰

מה שהחל כטפטוף הפך לקראת 1969 לנחשול של מכתבים ופניות אל בגין. למרות שהוא ביקר בעשרות קיבוצים נאלץ יד ימינו, יחיאל קדישאי, להשיב בנימוס אך לא אחת גם בשלילה לפניות רבות נוספות: 'מובן מאליו שמר בגין ישמח [...] הבעיה היא – זמן. רשימת הקיבוצים המזמינים ארוכה למדי'.⁴¹ בהארץ נכתב כי כשלושים קיבוצים עומדים בתור לביקור מנהיג גח"ל.⁴² לא תמיד השלימו הפונים, חברי ועדות תרבות, מועדוני 'צוותא' ועוד, עם התשובות השליליות, ולעיתים חזרו וכתבו לבגין עצמו בניסיון למצוא תאריך לביקור והרצאה שלו. באחד מהמפגשים הללו, בקיבוץ אפיקים, הוא נשאל האם יש לפרש את ביקורו בקיבוץ כשינוי בעמדתו כלפי התנועה הקיבוצית. הוא השיב כי מעולם לא היה לו ולתנועתו יחס שלילי כלפי הקיבוצים, הבהיר כי בניגוד לתדמיתו בקרב השמאל 'אין לי קרניים', והשיב בשאלה – האם הזמנתו מהווה שינוי בעמדת הקיבוצים כלפיו?⁴³ שתי השאלות, של חבר הקיבוץ ושל האורח, היו במקומן.

בגין ביקר בסוף שנות השישים ובראשית שנות השבעים בקיבוצים מכל תנועות ההתיישבות, פגש אלפי חברי קיבוצים ואולי לראשונה, ודאי באינטנסיביות כזו, נאם בפני קהל שהיה

37 להרחבה ראו: אמיר גולדשטיין, 'הפריצה הגדולה: מנחם בגין ב"תקופת ההמתנה"', עיונים בתקומת ישראל, 17 (2007) (להלן: גולדשטיין, הפריצה הגדולה), עמ' 345-380.

38 אממ"ב, P20-049.

39 'בגין: הממשלה מאוחדת בהתנגדות לכל הסכם כפוי', מעריב, 24.12.1968.

40 מנפתלי מאירי לשר מנחם בגין, 3.1.1969, אממ"ב, P20-049; מנחם בגין לנפתלי מאירי, 15.1.1969, שם, P20-049. בעלון הקיבוץ הסתייג אחד מוותיקיו מ'קבלת הפנים' שהייתה 'נלהבת וידידותית, עם נתינת שי מטעם המשק הזמנה לבקר אותנו לא רק לשם הרצאה, אלא לביקור סתם לשם פגישה חברית וידידותית'. זאב דורסיני, 'הרהורים ועדוורים', עלון עין חרוד, 31.1.1969.

41 מי' קדישאי לרפי עפרוני, 18.10.1970, אממ"ב, P20-049. קדישאי הרגיש שבאמצע השבוע מנהיג גח"ל מחויב לכנסת, ולכן הימים היחידים הבאים בחשבון הם א' וה', אולם באלה מתקיימת גם פעילות מפלגתית: מי' קדישאי לאיטה לוי, מחניים, 27.11.1970, שם, P20-049.

42 סופר הארץ לענייני מפלגות, 'קיבוצים מזמינים ראשי גח"ל להסביר את השקפותיהם', הארץ, 7.2.1971.

43 ה.ה., 'שיחות הערב: בגין בקיבוץ – היכן הקרנים שלי?', ידיעות אחרונות, 24.2.1969.

רחוק מתפיסותיו ושהסיכוי לקבל את תמיכתו האלקטורלית שאף לאפס. מה גרם לו להקדיש לנסיעות לקיבוצים ברחבי הארץ, באזורי ספר בגליל, בעמק בית שאן ובנגב, זמן לא מבוטל המעיד על הערך שייחס להן? נראה שההסבר נעוץ ברצונו של מנהיג גח"ל למצות את תהליך הלגיטימציה שלו שהתחולל בשנים הללו, ושהתבטא בכהונתו כשר ובהשתתפות מפלגתו בקואליציה בראשות 'המערך'. בשנים אלה הייתה תנועת העבודה דומיננטית עדיין, אם כי ההגמוניה שלה החלה להישחק. בגין השתמש בקיבוץ, שעדיין זכה למעמד סמלי בולט ומוביל בתנועת העבודה, כדי לחזק את ההכרה במעמדו כגורם מרכזי ואף רצוי במרכז המחנה הציוני והישראלי הלגיטימי. הביקורים בעשרות קיבוצים היו ביטוי לשלב המעבר הלימינלי הזה, כריטואל המכריז על השינוי במעמדו החברתי של הימין ומחזק אותו. בגין בא לקיבוצים בציפייה לשמוע שם שאלות נוקבות, אך ניכר כי סמך על יכולתו להתמודד עמן בכבוד ולהותיר רושם טוב על שומעיו.⁴⁴ ההתכתביות מלמדות על מתח פוליטי שעלה במהלך המפגשים. בעקבות הרצאות במשמר השרון הוא כתב: 'המנחה לא היה אובייקטיבי. ועל אף הכל הנני צופה במידה של סיפוק גם על המפגש הזה, עם אנשים שחונכו למשפט קדום, ועתה, לפחות חלק מהם, מטה אוזן קשבת לדברנו'.⁴⁵ בתשובה למכתב תודה שקיבל מגבעת חיים איחוד הוא הוסיף: 'היו מספר דברים בערב המעניין שהכאיבוני. אך זה לא העיקר. המפגש עצמו היה חשוב, ובעיקרו חינוכי'.⁴⁶ ולוועדת התרבות של עין שמר הוא כתב: 'אמנם כן: הייתי מרוצה. עמלתי קשה, אך גם עשיתי כמיטב יכולתי. ואם אתם נהניתם מן ההרצאה וחילופי הדברים – הרי זה שכרי'.⁴⁷

עשור קודם לכן עסק בגין במאמרו השבועי ביומון התנועתי חרות במהות הדמוקרטיה, וכתב: 'דמוקרטיה אין פירושה רק צורת שלטון אלא, מעיקרה, היא אורח חיים', וככזה היא מבוססת על 'הכרת אמת בשוויון האדם' ועל 'שכנוע'. הוא הסביר כי 'אם אין איש יכול לשכנע את רעהו, לא יתכנו חילופי שיטה וחילופי גברי הקשורים בהם, ושלטון בלי חילופים הוא שלטון על העם ולא של העם. חילופי שיטה וגברי הם אמת הבניין הדמוקרטי'. במאמר הוא הביא את הסתייגות איש שיחו מהגדרה שהציע: 'איך יתכן שכנוע הדדי, אם יש שנאה הדדית?' והשיב: 'השנאה גורמת לאטימת אזנים, להמתת רצון ההקשבה, לחיסול כושר השמיעה. לכן לא אגזים, אם אומר, כי אויבתה הראשונה של הדמוקרטיה היא השנאה'.⁴⁸ ביקוריו של בגין בקיבוצים ביטאו, כך נראה, הגשמה של מאמציו לפוגג את השנאה. מה גרם לקיבוצים כה רבים להזמין את בגין לאחר שנים של 'חרם לא רשמי'? ברור שברקע ניצבו תהליכי הלגיטימציה שלו לאורך שנות השישים, שהכשירו את הקרקע

44 ממנחם בגין לפניה ארצי, 2.2.1969, אממ"ב, P20-049.

45 ממנחם בגין לבנימין רוזנבלט, קיבוץ משמר השרון, 27.3.1969, שם, P20-049.

46 ממנחם בגין לשמעון ישראלי, מזכירות צוותא, גבעת חיים איחוד, 4.4.1969 (משוער), שם, P20-049.

47 תשובת בגין לאהוד וייס, מזכירות צוותא מנשה, קיבוץ עין שמר, 30.3.1969, שם, P20-049.

48 מנחם בגין, 'מחוזות וחזיונות', חרות, 24.1.1958.

להצטרפותו לראשונה לממשלה.⁴⁹ השתתפות גח"ל בממשלת הליכוד הלאומי הפכה אותו לשותף, גם אם לזמן לא ידוע, של תנועת העבודה. בגין מצידו עשה כל מאמץ לפעול עם חבריו לממשלה באופן מכבד, לויאלי ומשתף פעולה, מצא שפה משותפת עם רבים מהשרים (ביניהם יגאל אלון ומשה דיין) והצטייר בציבור בשנים הללו כפטריוט וג'נטלמן. הנשיאה המשותפת בעול המדיניות הממשלתית בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים, שנים שנתפסו כמעצבות מחדש את מצבה של ישראל במזרח התיכון, תרמה במידה מסוימת לטשטוש מחלוקות העבר. בשנים אלה נדחקו שוב הנושאים הכלכליים-חברתיים ממרכז סדר היום הישראלי, ונראה כי בעניין הגישה המדינית-ביטחונית של ישראל התגבשו דעות קרובות יחסית בין רבים מחברי הקיבוצים לבין גח"ל.

לעיתים נוספו למכתבים ביטויי שביעות רצון של שני הצדדים מההכרה שבה זכו מיריביהם ההיסטוריים, ואולי גם אנחת רווחה בזכות האפשרות להשתחרר מהעוינות שליוותה את הפולמוס הפוליטי שנים ארוכות: 'למרות חילוקי הדעות שהתגלעו במהלך הדיון' – כתבו מארגני המפגש בעמק חפר – 'אנו מקווים שהמפגשים מסוג זה ירבו הבנה והידידות בין הזרמים והתנועות במדינתנו'.⁵⁰ בעקבות ביקור בקיבוץ הגושרים נכתב: 'נפלו מחיצות שעמדו כחומה בצורה במשך שנים רבות, ונמתח גשר ראשון של הבנה על פני תהום של הבדלי דעות, שבעבר כמעט הביאו למלחמת אחים'.⁵¹ פעמים בודדות נכתבו גם ביטויים של התקרבות פוליטית ושל הערכה לאישיותו ולמנהיגותו של בגין, כמו במכתב שנשלח אליו לאחר הרצאת בקיבוץ נחל עוז: 'התבקשתי על ידי כל חברי הקבוצה להעביר לך את תודתנו העמוקה על הערב הנפלא בו בילו במחיצתך [...] ואם בממשלה יושבים כמוך אז גם העם לא ייבש!'.⁵² בגין סיפר כי באחד מהמשברים שפקדו את ממשלת הליכוד הלאומי 'קיבלתי קריאה טלפונית מאחד הקיבוצים וגם מכתבים הגיעו אלי מקיבוצים אחרים. אחד היה תוכנן של הפניות הללו: אל תעזוב את הממשלה'.⁵³

בבסיס ההזמנות שנשלחו לבגין מקיבוצים רבים עמד כנראה תמהיל של סקרנות עם רצון להכיר באופן בלתי אמצעי את מנהיגה של תנועה היסטורית יריבה ולבחון את השינוי שחל בו מאז שחבר לממשלת המערך.⁵⁴ רכז התרבות של הגושרים הטעים: 'ודאי ידוע לכב' כי חברי קבוצים הנם אנשים ערים לכל המתרחש סביבם, ומצד שני – חיים הם במסגרת משלהם, ועל כן נבצר מהם להיפגש ולשמוע אנשים מרכזיים אשר לעתים קרובות מופיעים בערים הגדולות וכל אזרח שם יכול לשמוע את דבריהם'.⁵⁵ יתכן שמבחינת הקיבוצים היה

49 גולדשטיין, הפריצה הגדולה, עמ' 374-377; אבי שילון, בגין, 1913-1992, תל אביב 2007, עמ' 201-205.
 50 ממוכרות צוותא עמק חפר למנחם בגין, מרס 1969 (ללא תאריך מדויק), אממ"ב, P20-049. ראו גם: מזאב שור, עין גב, למנחם בגין, 21.4.1971, שם, P20-049.
 51 דניאל דגן, 'בגין בא לקיבוץ...', מעריב, 21.7.1970.
 52 ממשה'לה לבי-רון, רכז תרבות, נחל עוז, למנחם בגין, 25.1.1970, אממ"ב, P20-049.
 53 גאולה כהן, 'למה אני יושב בממשלת הליכוד הלאומי?', מעריב, 20.6.1969.
 54 זאב דורסינגי, 'הרהורים ועדוורים', עלון עין חרוד, 31.1.1969.
 55 מיצחק סלע, רכז תרבות, קיבוץ הגושרים, למנחם בגין, 5.5.1970, אממ"ב, P20-049.

למפגש ערך דומה של הסרת ניגודים חריפים וחיזוק הלגיטימציה דווקא מיריב בשלב שבו גבר הערעור על צדקת דרכם ומעמדם. אמנם מעמדו של הימין בישראל היה עדיין משני, ולכן לא איים על ההגמוניה או אתגר אותה, אך הוא נמצא בתהליכי התבססות בשעה שהתנועה הקיבוצית התמודדה שוב עם סדרות מאמרים שתיארו את השחיקה בחזון הקיבוצי והבליטו את רמת החיים הגבוהה, השפע והמאפיינים הזעיר בורגניים שחדרו להווייתו.⁵⁶ ההתקרבות למנהיג גח"ל, והאפשרות להציג בפניו את המפעל הקיבוצי מקרוב, על מיקומו בגבולות הארץ, יזמותו ויצירתיותו הכלכלית והתרבותית, השתלבו בתקווה למתן את השחיקה במעמד התנועה הקיבוצית בישראל ולהפחית מהעוינות כלפיה. הפנייה שנשלחה מקיבוץ יפעת מלמדת על הרצון להתפאר בפני בגין בהישגי הקיבוץ. הוא הוזמן לערוך שבת קיבוצית: 'בוא נא השר אל יפעת שבעמק ויראה כיצד מקבל את השבת בית יפעת למשפחותיו. אנו מקווים שיישא איתו חוויה מרשימה ממסיבה זו. כשם שהעידו רבים שהוזמנו נענו ונהנו'.⁵⁷ התכתבויות לאחר הרצאותיו של בגין בקיבוצים מלמדות, מעבר לנימוס המקובל, על חוויה אנושית טובה לאורח ולמארחיו.⁵⁸ בגין הפגין את כושרו הרטורי ואת יכולתו לשוחח, ליצור קשר עם מאזיניו ולהשתמש בהומור ובמחוות שונות. לעיתים הביקורים וההרצאות הללו הולידו מפגשים בקיבוצים נוספים ולפעמים גם קשרים אישיים.⁵⁹

ביקוריו של מנהיג גח"ל, במרץ 1969, בכמה קיבוצים של 'הקיבוץ הארצי', הזרם השמאלי-יוני בתנועה הקיבוצית, סימלו שלב נוסף בתהליך ההתקרבות והפיוס ובשברית המחיצות. לראשון שבהם, שנערך במסגרת פעילות של מועדון צוותא האזורי בעין החורש, נלוו שוב כמה עיתונאים.⁶⁰ לפי עדות מאוחרת ניסתה הנהגת הקיבוץ הארצי למנוע את המפגש, ואחד מהיוזמים נקרא לבירור דחוף במזכירות התנועה. מנהיג גח"ל, ששמע על כך, ברך 'שהחינו' והוסיף בסרקזם: 'אני מקווה שהנהגה לא תוציא אתכם מן הקיבוץ הארצי, על אשר שיתפתם אותי במועדונכם בחילופי דברים'.⁶¹ למפגש היה פן נוסטלגי

56 שפירא, הקיבוץ והמדינה, עמ' 200-201.

57 מנחמיה פ', בשם ועדת התרבות של יפעת, ליחיאל קדישאי, יא באדר תשכ"ח, אממ"ב, P20-049. ראו גם: מראובן רונן, רכז התרבות, קיבוץ אפיקים, למנחם בגין, 20.10.1968, שם, P20-049. אף שלבגין הוצעה לא אחת 'דירת אירוח נאה ורחבה' שבה 'כבוד השר יוכל לבוא לשבת אלינו עם ב'ב', הוא הקפיד להדגיש במכתבי התשובה כי אינו נוסע בשבת ולא יוכל 'להקדיש יומיים לפעולה זו שאני מחשיב אותה מאוד', לכן יעדיף לקיים את המפגש עם חברי הקיבוץ בימי חול. מנחם בגין לראובן רונן, אפיקים, 30.10.1968, שם, P20-049; מנחם בגין לפניה ארצי, 2.2.1969, שם, P20-049. ראו גם: מנחם בגין ליצחק סלע, קיבוץ הגושרים, 14.5.1970, שם, P20-049.

58 מאהוד וייס, מזכירות צוותא מנשה למנחם בגין, 17.3.1969, שם, P20-049; מנפתלי מאירי למנחם בגין, 22.1.1969, שם, P20-049; ממיכאל שפירא, רכז תרבות קרית ענבים, ליחיאל קדישאי, 17.12.1969, שם, P20-049.

59 מנפתלי מאירי למנחם בגין, 22.1.1969, שם, P20-049; סופרת 'היום', 'בגין אירח בכנסת 4 מחברי משקי עין חרוד', היום, 22.1.1969.

60 שולה פרנקל, 'שאלות ותשובות עם השר מנחם בגין בצוותא בקיבוץ הארצי', שם, 14.3.1969.

61 'שאלות ותשובות עם השר מנחם בגין בצוותא בקיבוץ הארצי', שם, 14.3.1969. בארכיון עין החורש

כיוון שבעין החורש חיו שניים ממדריכיו של בגין בקן השומר הצעיר שבו היה חבר בילדותו בברסט-ליטובסק. פנייתו האישית אל השניים ואל חברה נוספת לקן משכבר הימים תרמה לאווירה החיובית שבה התנהל המפגש. מנהיג גח"ל דיבר בנחת, בשלווה ובנימה חיובית ומקרבת, אך גם ערך חשבון היסטורי עם מפ"ם שהציגה אותו כקיצוני וכהרפתקן כשדיבר על ירושלים המאוחדת תחת שליטה ישראלית, והוסיף 'כי הוא אישית מוכן להתחלף עם סוציאליסטים רבים בחשבון הבנק שלהם'.⁶² מנהיגי מפ"ם לא מנעו את הביקורים הבאים בקיבוציהם, אך חששו שתוצאתם תהיה הגברת הלגיטימציה לימין וזריעת מבוכה בקרב החברים. מאיר יערי פרסם בעיתון התנועה על המשמר מאמר שבו ביקש, בין היתר, להסביר את העובדה ש'מר בגין עצמו הפך לאורח שכיח בקיבוצים' ואולי אף היה לשר שהרצאותיו הן המבוקשות ביותר בהם. ביקוריהם של מנהיג גח"ל מעידים, כך טען, דווקא על ניצחונה ההיסטורי של התנועה הקיבוצית.⁶³ הביקורים של בגין ביישובי הקיבוץ הארצי ממחישים כי אין לערוב בין התקרבות אנושית להסכמה פוליטית. הביקורים נמשכו גם אחרי שמפ"ם התנגדה להחלטת המערך להקים שוב ממשלת אחדות לאומית עם גח"ל בשלהי 1969, אחרי הבחירות לכנסת השביעית. יתרה מזאת, ירח הדבש של יחסי בגין והתנועה הקיבוצית נמשך גם אחרי פרישת גח"ל ממשלת גולדה מאיר בקיץ 1970. על פי המקורות, ראש האופוזיציה ביקר בשנתיים הבאות בקיבוצים רגבים, כנרת, שדות ים, דגניה ב', נווה אור ונווה איתן.⁶⁴ הביקורים האחרונים שאיתרתי היו באוגוסט 1972, כנגבה ובלהבות הבשן.⁶⁵ ההבדל הבולט בין הרצאותיו המעטות של בגין בקיבוצים לפני 1967 לבין דבריו בביקוריו הרבים כשר בממשלה ולאחר הפרישה ממנה, היה בתכני נאומיו. הם התמקדו בנושאי חוץ וביטחון, בעוד שמקומן של סוגיות כלכליות וחברתיות היה משני. מנהיג גח"ל מילא בביקוריו בקיבוצים תפקיד של מטיף לשמירה על שלמות הארץ, וקרא להתנגד לפשרה טריטוריאלית הטומנת בחובה סכנות ביטחוניות ממשיות. הוא עסק בזכויות ההיסטוריות של היהודים, התפלמס עם חבר שהשתמש במושג 'עם פלשתינאי' והסביר שטרמינולוגיה כזו עלולה לשמוט את הקרקע מתחת לרגלי הצדק הציוני:

ידידי, הזהר לך. כאשר אתה מודה במושג 'פלשתינה', אתה חותר תחת זכותך לשבת בעין החורש. אם זו פלשתינה, ולא ארץ-ישראל, אתה כובש – ולא חורש. אתה פולש. אם זו פלשתינה, אז היא שייכת לעם שישב בה,

נמצא רק הד להסתייגויות מתוך הקיבוץ כלפי ההזמנה. ראו: 'צוותא לאן' וכן הודעתו האישית של יורם נמרוד, עלון עין החורש, ניסן תשכ"ט.

- שם. 62
 מאיר יערי, 'הימירו את הברית עם מפ"ם בברית עם גח"ל?', על המשמר, 7.11.1969. 63
 מעריב, 24.9.1970; ידיעות אחרונות, 7.10.1970; הארץ, 12.2.1971; מעריב, 15.3.1971; ידיעות 64
 אחרונות, 15.3.1971; הארץ, 7.2.1972; מעריב, 8.2.1972. יתכן שמפגשים נוספים לא תועדו.
 'בגין הרצה בקיבוץ נגבה של השומר הצעיר', ידיעות אחרונות, 14.8.1972; 'ממטולה עד אילת: כל 65
 האמה', מעריב, 11.8.1972.

לפני שאתה באת הנה. רק אם זו ארץ־ישראל, יש לך הזכות לשבת בעין החורש או בדגניה ב'. אם זו לא ארץ־ישראל, אם זו לא ארצך, מולדתך, ארץ אבותיך וארץ בניך, מה אתה עושה פה. באת אל עם זר – כפי שהם טוענים – גירשת אותו, לקחת את אדמתו, מה יש? הקיבוץ הארצי לא לקח אדמות מאת הערבים ולא סיפח אותם אל הקיבוץ שלו? בגליל למשל, מה זה – אנחנו פה נשתעשע במלים?⁶⁶

ההתמקדות בסוגיות חוץ, ביטחון ושטחים ביטאה את האופן שבו מלחמת ששת הימים עיצבה מחדש את המפה הפוליטית, כשהבחנה הקלאסית של ימין ושמאל על בסיס אידיאולוגיה כלכלית חברתית פינתה, לפחות באופן חלקי, את מקומה להבחנה בין יונים וניצים.

הפסקת הביקורים בקיבוצים על רקע עלייתו המחודשת של סדר יום כלכלי-חברתי בישראל

בתחילת שנות השבעים, עם סיום מלחמת ההתשה, שבו נושאים כלכליים-חברתיים למרכז סדר היום הישראלי. מחאת הפנתרים השחורים ביטאה את המגמה הזו ואף חיזקה אותה. גח"ל הרחיקה את עצמה תחילה מהמחאה החוץ-פרלמנטרית, משיקולים שונים, ובכך אִכזבה חלק מתומכיה, בעיקר מהאלקטורט של חרות. בתגובה לביקורת שהוטחה בבגין על יחסו המסויג לפנתרים השחורים הועצמה הרטוריקה המפלגתית בענייני פנים בכלל ועוני בפרט, לאחר כמה שנים שנושאים אלה נדחקו לחלוטין מפני סוגיות החוץ והביטחון.⁶⁷ יתכן שזה היה הגורם, ודאי שעל רקע שנת הבחירות הקרבה ועימה הצורך לחדד ניגודים, למעבר של בגין באביב 1972 מאסטרטגיה של התקרבות לקיבוצים ליחס פולמוסי כלפיהם. התנועה הקיבוצית, שנהנתה אז משפע ושגשוג כחלק מהמעמד הבינוני הוותיק שצמח בישראל אחרי שנות החירום והעלייה הגדולה, הייתה שוב דוגמה מתאימה מבחינת הימין להמחשת הפער שבין הרטוריקה הסוציאליסטית להתגברות העוני ואי השוויון בישראל.

אחרי חגיגות האחד במאי 1972 פרסם בגין שני מאמרים שבהם הצביע על הסתירות הפנימיות של תנועת העבודה המתגלמות בקיבוצים ובמפעלים ההסתדרותיים. אלה גם אלה, קבע, מנצלים, על פי התפיסה הסוציאליסטית, את עובדיהם. הוא הזכיר את ביקוריו בקיבוצי השומר הצעיר: 'ניהלתי עם חבריהם דו שיח מכובד, לא רק פומבי', אך תהה בהקשר של העבודה השכירה: 'מי הם "העבדים ומזי הרעב" אשר המנהלים קוראים להם להתקומם בשיר האינטרנציונל, המושר בפיהם בהתלהבות חסידית, או פרולטרית?⁶⁸ כמה שבועות

66 'שאלות ותשובות עם השר מנחם בגין בצוותא בקיבוץ הארצי', היום, 14.3.1969.
67 Amir Goldstein, 'Partial Establishment: Menachem Begin, Gahal and The Black Panthers', *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol. 17, No. 2 (2018), pp. 236–251 (להלן: גולדשטיין, ממסריות למחצה).

68 מנחם בגין, 'השמאלנות הברברית, שונאת ישראל', מעריב, 16.6.1972. למסרים דומים: הנ"ל, 'מדה עקרונית, בבקשה', שם, 5.5.1972; הנ"ל, 'ספסרים עליך, ארץ־ישראל', שם, 13.4.1973.

לאחר מכן הוא ביטא מסרים חריפים אף יותר בנאומו בפני המועצה הארצית של תנועת החרות שהתכנסה בהיאחזות נח"ל סיני. הוא הזכיר את ביקורו בקיבוץ להבות הבשן (מפגש נחמד מאודר) והבליט דין ודברים שעלה במהלכו ושכלל קריאת ביניים של אחד החברים שתהה 'מה יש? גם אני רוצה להיות מיליונר':

ואז הייתי חייב לומר לו. אתה רוצה להיות מיליונר? [...] אולי תחכה קצת, סוציאליסט שכמותך, רדיקל שכמותך? יש לנו היום 47,000 משפחות, נפשתיים רבע מיליון ודירורם בין 4 ל-7 בחדר אחד זו זוועה חברתית [...] אולי תסכים קודם לפתור את הבעיה הזאת ואחר כך תתחיל להיות מיליונר, סוציאליסט רדיקלי שכמותך?⁶⁹

מנהיג גח"ל כיוון אל לב הסתירה ההולכת וגוברת בהוויה הקיבוצית, שהעמיקה ככל שהקיבוצים התבססו והגבירו את חוסנם החומרי. בניגוד לתקופת היישוב ולשנים שקדמו ל-1967, שבהן ניצב המעמד הבינוני העירוני במרכז הפוליטיקה של הימין, בגין התייחס כעת בנאומו ובמאמריו בראש ובראשונה למעמד הפועלים הנמוך בישראל, שבחלקו התגורר בפריפריה הישראלית, סמוך לקיבוצים. לצד הפולמוס הפוליטי לקראת הבחירות הקרובות, יתכן שלהפסקת ביקוריו בקיבוצים תרמו גם משברים פוליטיים פנימיים שעיימו את המודד באותו שלב. בחורף 1972 הוא נקלע לכמה עימותים פנימיים בתוך תנועת החרות (מול עזר וייצמן) ובינה לבין המפלגה הליברלית, וייתכן שבתנאים אלה לא מצא טעם ורצון להמשך הביקורים במעוזי תנועת העבודה והעדיף למקד את מאמציו במחוזות שבהם יכול היה לקדם את מטרותיו האלקטורליות. חלק מהביקורת שנמתחה על בגין מבית עסק בנטייתו לפעול להשגת לגיטימציה ולחזוק ההכרה במעמדו ובצירופו של הימין למחנה הציוני או הישראלי המרכזי, על חשבון המאמצים להשגת כוח פוליטי שלטוני ממשי. הפסקת ביקוריו בקיבוצים מסמלת את מיצוי מהלך ההכרה שלו בהם, וחזוק המיקוד של הימין במאבק על השלטון. הביטוי המוסרי של תהליך זה היה הקמת הליכוד בסתיו 1973.⁷⁰

הליכוד זכה בבחירות לכנסת השמינית ב-39 מנדטים לעומת 51 של המערך. בערים רבות עלתה התמיכה בליכוד על זו של המערך או לפחות השתוותה לה. בגין הסביר במאמר שפרסם לאחר הבחירות את הפער שנותר בינו לבין כס השלטון בשליטה הכמעט מונופוליסטית של מפלגת השלטון בשני מגזרים: באוכלוסייה הערבית ובקיבוצים. למרות ארבע שנות ביקוריו

69 פרוטוקול המועצה הארצית של תנועת החרות באזרח נח"ל סיני, 18.6.1972, אמ"ז, 3-11/20פ; יונתן שפירא, 'לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות – הסבר סוציולוגי פוליטי', תל אביב 1989, עמ' 158; מנחם בגין, 'בעיות חוץ ופנים', נאום במועצה הארצית של תנועת החרות במושב נח"ל סיני. פורסם בארץ-ישראל, יולי 1972. שבוע לאחר נאומו זה קרא בגין בכנסת, בדיון על פעולות משרד האוצר: 'התנועה הקיבוצית היתה פעם שוויונית. היום כבר איננה כזאת'. דברי הכנסת, 26.6.1972, עמ' 3013.

70 אמיר גולדשטיין, 'לידתה של אלטרנטיבה פוליטית: הדרך לליכוד, 1973', ישראל: 67-77 – המשכיות ומפנה, עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, כרך 11 (2017), עמ' 139-140.

והרצאותיו בהם, פחות מאלף חברים ומ-2% מכלל המצביעים בקיבוצים בחרו בליכוד.⁷¹ בגין הוסיף בסרקוזם כי הוא מקווה 'שהפעם לא תיפתח חקירה נגד ה"חוטאים"' והוסיף הערכה: 'באשר לקיבוצים, מוטב לנו להניח, כי עד ייתם הדור, לא יחולו בהם שינויים רבים, מבחינת הרגלי הצבעה [...] הקולקטיביות הרעיונית תמשיך לפעול בהם'.⁷² הערכה זו הייתה גם תולדה של שנות ביקוריו בקיבוצים ומפגשים קרובים עם חבריהם. קשה היה להעריך עד כמה זכר ימי הפיוס עתיד להתפוגג בשנים הבאות.

החרפת היחסים לאחר המהפך

ביקוריו של בגין בקיבוצים נפסקו בקיץ 1972, אבל בשנים שלאחריו עדיין לא זוהתה החרפה ניכרת של יחסי הגומלין בין הימין לקיבוצים. מערכת הבחירות לכנסת התשיעית הייתה סוערת הרבה פחות מזו שתבוא אחריה, ו'הקיבוץ' כנושא לא מילא בה תפקיד מרכזי. תעמולת הבחירות של הליכוד כוונה באביב 1977 לאוכלוסייה רחבה אך התמקדה בעיקר בשכבות הביניים, שעל תמיכתן נסוב המאבק המשולש על הקולות הצפים במרכז המפה הפוליטית, בין הליכוד, המערך וד"ש. המהפך הפוליטי שהתרחש במאי 1977 פתח עידן חדש בתולדות מדינת ישראל, וסימל את התמורה ביחסי הכוחות שבין הימין לתנועת העבודה בכלל ולתנועה הקיבוצית בתוכה. לראשונה עמד הימין במרכז הקואליציה הממשלתית וזכה בעוצמה פוליטית. הלם פקד את המנהיגות הפוליטית של תנועת העבודה ואת הקבוצות הרחבות הקרובות לה, ובהן האליטה האקדמית.⁷³ בקיבוצים היו מי שחשו שמהלומה הוטחה בראשם, כפי שניסח זאת חבר מאזור חיפה: 'העולם שהיה מוכן לי ואהוב עלי נעלם והולך'.⁷⁴ חילופי השלטון נתפסו כשינוי כיוון רב חשיבות בדרכה של מדינת ישראל. גברה הדאגה מפגיעה אפשרית באינטרסים הכלכליים של התנועה הקיבוצית בשל התערעורת יחסיה עם השלטון המרכזי. עשרה ימים אחרי הבחירות יצא שר האוצר המיועד, שמחה ארליך, בראיון למעריב נגד ההטבות המפליגות בתחום המיסוי והאשראי הזול שלהן זכו, לדבריו, הקיבוצים לאורך השנים.⁷⁵ משרדו מיהר להקים 'ועדה לבחינת שיטת מס הכנסה לגבי קבוצים', שסימלה את ניסיון ממשלת הליכוד לבחון את המערכת הכלכלית העומדת ביסוד הפעילות הקיבוצית ואולי אף לערער אותה.⁷⁶ מסקנות הוועדה, שהוגשו כחצי שנה

71 עד לשנות השישים היו רק ניצנים בודדים של הצבעה לבגין ומפלגותיו בקיבוצים השונים (לדוגמה: תשעה מצביעים ב' 1951 ו' 74 ב' 1955 בכל התנועות הקיבוציות). לנתונים מלאים ראו: יחיאל הררי, **התנועה הקיבוצית בבחירות לכנסת (1955-1977) ולהסדרות (1973-1977)**, גבעת חביבה 1978.

72 מנחם בגין, 'מה נשתנה היום הזה', **מעריב**, 11.1.1974.

73 אורי כהן ואיתן אורקיבי, 'אוניברסיטה ושלטון – משותפות לעימות: האליטה האקדמית וניסוח הביקורת למהפך 1977', **אלפיים**, 33 (2008), עמ' 84-107.

74 'חוות דעת', דבר, 3.6.1977. על השקפת מאיר יערי בעניין הסכנה שבעליית הליכוד ראו: אביבה חלמיש, **מאיר יערי: האדמו"ר ממרחביה – שנות המדינה**, תל אביב 2013, עמ' 125.

75 דב גולדשטיין, 'בגין העמיד אותי בפני עובדה מוגמרת במינוי של דיין', **מעריב**, 27.5.1977.

76 מ' נוידרפר אל סינדי ל', 15.8.1977, **ארכיון המדינה (להלן: א"מ)**, גל-14559/19.

מאוחר יותר, טפחו על פני מקימיה: היא מצאה שהקיבוצים לא הופלו לטובה בכל הנוגע לתשלומי מס ההכנסה, ואף שהם שילמו כ-100 מיליון ל"י בשנה יותר מהמקובל.⁷⁷ מעבר לאפיוזורה זו, ברור שהשפעת הקיבוצים על מדיניות הממשלה נחלשה לעומת השפעתם על קודמותיה שבראשות המערך, שבהן ישבו שרים חברי קיבוצים ושהיו קשובות לצרכיהם. הרפורמות הכלכליות של ממשלת הליכוד הביאו בשנים הבאות לירידה ברווחיות הייצוא, לשינוי בתנאי האשראי ולסחרור אינפלציוני שפגעו גם בתעשייה הקיבוצית ובחוסנם הכלכלי של רבים מהמשקים. התנועות הקיבוציות איברו באחת את נגישותן הנוחה למוקדי קבלת ההחלטות, ולא הצליחו להבטיח את זמינות האשראי הזול שתרתם עד אז לצמיחה בפעילותן החקלאית והתעשייתית. למשבר הכלכלי שיפקוד רבים מהקיבוצים בשנות השמונים היו סיבות שונות, אך ברור שעליית הימין לשלטון האיצה אותו.⁷⁸

אחרי 1977 לא הייתה התנועה הקיבוצית יכולה לסמוך עוד על מעורבות ערה אך מוגבלת בזירה הפוליטית, והיא נטלה על עצמה תפקיד מרכזי במאבק לחידוש ההגמוניה של תנועת העבודה. הבחירות להסתדרות, שנערכו שבועות ספורים אחרי המהפך בבחירות לכנסת, לוו באווירת מאבק על 'המבצר האחרון', בניסיון למנוע אוכדן של מאחז שלטוני נוסף של התנועה. המטה הבין-קיבוצי שהוקם לקראת הבחירות הללו פעל כאחוז תזוית. פעולותיו כללו חיזוק הסניפים העירוניים הסמוכים לקיבוצים, ביקורי בית בעיירות השכנות במאמץ לנהל דיאלוג ולשכנע מתלבטים, תליית שלטים וכרוזי בחירות, והשתתפות ערה בהפגנות.⁷⁹ כך לדוגמה, לקראת מפגן שתוכנן בתל אביב באמצע יוני נקבע שכל הקיבוצים מחדרה עד מסמיה חייבים להשתתף בו, ואילו לקיבוצים אחרים, רחוקים יותר, ההשתתפות היא רשות. במפגשים ובאספות ביקשו חברי הקיבוצים להזהיר מנזקי השוק החופשי הקפיטליסטי שאומץ על ידי הממשלה החדשה. לקראת יום הבחירות נעשה מאמץ לגייס את עובדי המפעלים האזוריים והתעשייה הקיבוצית, מהלך שהוצג על ידי הליכוד כמלווה בלחצים ובאיומים (ראו להלן).

כאן, לראשונה מזה שנים, התחדש מאבק חזיתי בין הליכוד לקיבוצים, כשהראשון בחר גם הוא באסטרטגיה של עימות עימם. המפלגה התבססה אמנם בשלב זה גם על תמיכת חלק מהמעמד הבינוני הוותיק והמעמד הבינוני המזרחי החדש,⁸⁰ אך היא כבר זיהתה את מעמד הפועלים המזרחי, שרבים ממנו היו תושבי 'שכונות המצוקה' ו'עיירות הפיתוח', כבסיס כוחה. מנהיגיה הבינו שתמיכת בני המעמד הזה מסמלת באופן המובהק את ההרכב האתנו-

77 דו"ח הוועדה לשר האוצר שמחה ארליך, 31.3.1978, א"מ.
 78 טל אלמליח, התעשייה הקיבוצית 1923-2007: עיון בשאלות כלכלה וחברה, גבעת חביבה 2009, עמ' 115-116.
 79 מבנימין יסעור ועדנה סולודר למזכירות הקיבוצים, 25.5.1977, ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), 1977-1903-013-2. סיכום ישיבה של המטה הבין-קיבוצי, אגף כח אדם ומטה יום הבחירות. הקיבוצים ינהלו רישום והחשבונות יוגשו למטות הזרמים, 1.6.1981, סיכום ישיבת מטה הארגון – כולל מטות הזרמים הקיבוציים, 5.6.1981, שם, 1977-1903-013-2.
 80 אורי כהן וניסים ליאון, 'לשאלת המעמד הבינוני המזרחי בישראל', אלפיים, 32 (2008), עמ' 83-101.

מעמדי של המזדהים פוליטית עמה, וכיוונו אליהם את הקמפיין שלה בבחירות להסתדרות. בראש רשימתה להסתדרות וכמועמדה לתפקיד מזכיר ההסתדרות הוצב דוד לוי, איש בית שאן, אב ל-12 ילדים, פועל בניין לשעבר ונציג אותנטי של המזרחים ושל עיירות הפיתוח בתנועת החרות. הבחירה בו ביטאה את מיקוד המסר של הקמפיין המפלגתי אל לב הסתירה המובנית בין מי שמתיימרים לייצג את שדרות הפועלים בישראל לבין נטייתה הגוברת של שכבה זו אל הימין.⁸¹ הליכוד השתמש בתעמולת הבחירות שלו בסוגיית פועלי עיירות הפיתוח המועסקים בקיבוצים: במודעה תחת הכותרת 'חרט הקיבוץ' תואר הקיבוץ כמי שעובד שבע שעות ביום 'ויש לו דירה יפה, ומכונת מתי שבא לו, והוא נוסע לחוץ לארץ מדי פעם, ולילדים שלו יש חינוך חינם'. המודעה פנתה לחרט במפעל מעיירת הפיתוח: 'זה יהיה הנציג שלך? שלח אותו הביתה. לקיבוץ'.⁸²

בגין הסביר את הבחירה בתעמולה אנטי-קיבוצית בהתייבבות המאורגנת של אלפי חברי קיבוצים נגד הליכוד. כך כתב לחבר קיבוץ יטבתה שהזדהה כמי שתמך בליכוד בבחירות הכלליות ומחה נגד המסרים שנכללו בתעמולת המפלגה בבחירות להסתדרות:

במערכת הבחירות להסתדרות התלהטו הרוחות על ידי מסע הפחדה, איומים ולחץ, שיזם המערך [...] לצערנו גם רבים מחברי הקיבוצים נגררו למסע זה, בעיקר בעיירות הפיתוח ובמקומות מגוריהם של דלת העם, אנשים קשי יום שתמכו בגאווה בליכוד ולפתע באו ואיימו עליהם בפטורין, שאילו בוצעו, היו שוברים את מטה לחמם [...] היינו מועלים באמונם של חברינו ותומכינו לולא התייצבנו להגנתם.⁸³

קשה לקבל את האפולוגטיקה של ראש הממשלה ובכל זאת – דבריו מלמדים על הערנות הגוברת בימין לתפקידה ההולך ומתחזק של התנועה הקיבוצית במערכה הפוליטית, על רצון לבלום את כוחה ועל זיהוי הפריפריה הישראלית כזירה רוויה במשקעים ובניגודים בעלי ערך אלקטורלי. הרוחות התלקחו עם התקדמות מערכת הבחירות. באסיפת בחירות שנערכה בנתניה הדפו סדרנים, חברי קיבוץ שכן, את פעילי הליכוד שהפריעו לנאומו של מזכ"ל ההסתדרות. תומכי המפלגה גם נחשדו במעורבות במעשה ונדליזם שבוצע מאוחר יותר בגבעת חיים מאוחד.⁸⁴ ראשי התנועות הקיבוציות יצאו בהודעה משותפת שקבעה כי 'מה שאירע בגבעת חיים אינו אלא תוצאה ישירה של הסתת ראשי הליכוד נגד התנועה הקיבוצית והצגתה כחברה שחיה על חשבון המדינה', וטענו כי 'מאז זכה הליכוד לשלטון

81 טוביה מנדלסון, 'דוד לוי איש חזון', דבר, 4.11.1977.

82 שם, 17.6.1977.

83 ממנחם בגין לישראל עמיאל, 31.7.1977, א"מ, ג-9566/3. ראו: אריה נאור וארנון למפרום (עורכים), **מנחם בגין, ראש הממשלה השישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1913-1992)**, ירושלים תשע"ד, עמ' 306.

84 ע' פריפז, 'השתוללות בריונים בגבעת חיים (מאוחד)', דבר, 20.6.1977.

מנהלים מנהיגיו הסתה נגד התנועה הקיבוצית ומציגים אותה כאילו אוכלת לחם-חסד היא, כדי לתקוע טריז בין פועלי העיר וחברי ההתיישבות העובדת.⁸⁵ למרות ירידה קלה בתמיכה במערך ועלייה בתמיכה בליכוד נתפסו תוצאות הבחירות להסתדרות כהישג לתנועת העבודה, ששמרה על אחיזתה הכמעט מלאה בארגון. מבחינת התנועה הקיבוצית היה זה קרב בלימה מוצלח שלימד על חיוניות ההתיישבות של מערכותיה, משקיה וחבריה לפעולה פוליטית מוגברת, על רקע החולשה הגוברת של המפלגה ושל מערכות התמיכה בה בעיר. דגם הפעולה האזורית נחשב כדגם ארגוני חיוני להחזרת הכוח הפוליטי שחמק מידה.⁸⁶ נראה שהתגובה למהפך תרמה גם להאצת התהליך ההדרגתי של איחוד התנועות הקיבוציות, שנתפס כתנאי לחיזוק יכולתם של הקיבוצים להתמודד באופן אפקטיבי עם שלטון ערין.⁸⁷ לקראת אישור המיזוג בין הקיבוץ המאוחד לאיחוד הקבוצות והקיבוצים (עדיין ללא הקיבוץ הארצי), בקיץ 1979, נערך בלשכת מפלגת העבודה דיון חגיגי. מוסה חריף, מזכ"ל האיחוד החדש, הודה: 'האיחוד הזה הוא הלקח המשמעותי ביותר [...] שהפיקה התנועה הקיבוצית מן הימים בהם אנו חיים'. לדירדו, שותפות הגורל התחזקה בימים שבהם 'היתה ההתיישבות העובדת, לב המטרה להתקפותיו של הליכוד'. דב בן מאיר, שבירך בשם הפועלים העירוניים, מיקד את דבריו בנחיצותה של תנועה קיבוצית מאוחדת לקראת מערכת הבחירות הקרובה:

נצטרך גם כוח מאורגן פשוטו כמשמעו, מול האלימות המילולית שמתחילה להפוך לאלימות יותר מאשר מילולית, יתכן שנצטרך להעמיד כוח משלנו. היום אי אפשר לערוך הפגנה, אי אפשר לערוך כנס בלי לתת אבטחה. הכוח המאורגן והמלוכד הוא זה של ההתיישבות העובדת. ככל שהשלטון הזה ירגיש את עצמו חלש יותר, הוא יהיה תוקפני יותר, אלים יותר. [...] לכן אני רואה את האיחוד הזה גם כנס משמים, ברגע האחרון הועמדה לנו מערכת מאורגנת יותר, מגובשת יותר, פתוחה יותר, לקראת ההסתערות וההתמודדות שתהיה.⁸⁸

הגברת מעורבותה הישירה של התנועה הקיבוצית ככוח מאורגן בפוליטיקה הישראלית תרמה להתלקחות העימות בין הקיבוצים לימין במהלך מערכת הבחירות לכנסת העשירית.

85 'הקיבוצים מזהירים את הליכוד', שם, 19.6.1977; 'בריונות אנטי-קיבוצית', שם, 20.6.1977.
 86 אהרון הראל, 'הבחירות לוועדת ההסתדרות – מסקנות ולקחים', אמ"ע, 1979-269-039-A4; אורי יזהר, בין חזון לשלטון: מפלגת אחדות העבודה פועלי ציון בתקופת היישוב והמדינה, רמת אפעל 2005, עמ' 516.
 87 אבי אהרונסון, הקמת התק"ם: מאיחוד קיבוצי להחמצה פוליטית, רמת אפעל 2002, עמ' 109.
 88 פרוטוקול לשכת מפלגת העבודה, 24.6.1979, אמ"ע, 1979-025-2.

1981 – התלקחות

מערכת הבחירות לכנסת העשירית (אביב-קיץ 1981) בלטה ביריבות הבין-מפלגתית ואף החברתית העזה שליוותה אותה, ובמאבק הצמוד בין המפלגות שהוכרע על חודם של אלפי קולות בודדים.⁸⁹ הבחירות הפכו למאבק עז על דמותה של החברה הישראלית ועל מקומן של הקבוצות השונות בה. על רקע המאבק הפוליטי הצמוד והיפוך מיקומם של הימין מזה ושל הקיבוצים מזה במארג החברתי בישראל, התלקח העימות בין השניים במערכת הבחירות הזו במלוא עוזו. התנועה הקיבוצית ראתה בבחירות 1981 קרב מכריע על עתיד המדינה ועל עתידה שלה. על רקע התפוגגות הרושם של סקרי דעת הקהל המוקדמים, שהעניקו למערך יתרון מובהק, קרא שמעון פרס, מועמד המערך לראשות הממשלה, לקיבוצים להגביר את מעורבותם במערכה, ונענה כי הם 'כבר מגויסים בעוצמה חסרת-תקדים'.⁹⁰

ואכן המטה הבין-קיבוצי, שהתבסס על פריסה ארצית רחבה בזכות מיקומם של קיבוצים מהתנועות השונות ברחבי הארץ, פעל לאורך מערכת הבחירות באופן אינטנסיבי. הוא האיץ בחבריו 'לצאת מנעלי הבית', 'לרפוק על כל דלת' ולהגיע למפגש אישי עם בוחרים רבים ככל האפשר. אלפי חברי קיבוצים התגייסו ונרתמו, מצוידים באמונה שאם רק ישוחחו עם מצביעים בעיירות הסמוכות יצליחו לשכנעם להצביע למערך: 'נכנסים אפילו לגוב-אריות, לביתו של ליכודניק שרוף. מי יודע? אולי האישה, הבן והבת במשפחה, אינם מזוהים לגמרי עם ראש המשפחה, אולי יש להם ספקות והם בין הקולות ה"צפים", בין המהססים. לא תמיד מעשה אבות סימן לבנים'.⁹¹ המבצע הזה, שהתמקד בעיירות הפיתוח ובשכונות, שיקף את העובדה שרבים מחברי הקיבוצים החמיצו את הבנת המציאות הישראלית החדשה. הם ראו בעצמם את נושאי הגישה הציונית, הערכית והפוליטית 'הנכונה', ופעיליהם העריכו שאם רק ישקיעו מזמנם וממרחם ויצרו קשר בלתי אמצעי עם תושבי עיירות הפיתוח והשכונות – שנתפסו על ידם כמי שנענו לתעמולה השקרית של הליכוד – הם יצליחו להנחיל להם את גישתם ולשכנעם להצביע למפלגתם. אך הם התעלמו מיחסי הכוח ומהפערים העמוקים שאפיינו את מציאות החיים כמועצות האזוריות ובעיירות הסמוכות להן. בפועל, ביקורי הבית ערב הבחירות שיקפו מראית עין של שיתוף פעולה ושבירת מחיצות, אך לא הבטחה לחולל תמורה במציאות הכלכלית-חברתית במרחב.⁹²

89 יחיעם ויץ, 'שתי הנשמות: מנחם בגין כראש הממשלה (1977-1983)', בתוך: אברהם דיסקין (עורך), **מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה – מחרות לליכוד**, ירושלים 2011, עמ' 194-227.

90 אריה כינרתי, 'הקיבוצניקים מסתערים על הבוחר', דבר, 4.6.1981, שם.

92 ראו ניתוחו הפורה של מוטי גיגי, 'יחסי עיירות פיתוח – קיבוצים: מעמד, זהות ומרחב. המקרה של שדרות – שער הנגב', בתוך: הני זובידה ורענן ליפשיץ (עורכים), **עצור אין גבול! על גבולות והיעדרם, ראשון לציון 2017**, עמ' 416-446. גיגי מתמקד בפעילות התרבותית של הקיבוצים בשדרות עוד לפני המהפך.

להיפך. הקשבה לתעמולת הבחירות של המערך העלתה כי היא הוסיפה לבטא את הסדר הישן והמדיר, והזכירה לעולים של שנות החמישים את מקומם המשני בסדר הישראלי שקדם למהפך. כרוז שהופץ על ידי המטה הצעיר של המערך קרא 'להוריד את הליכוד' אגב ניכוס הארץ למחנה תנועת העבודה והישראלים הוותיקים: 'גדלנו בה, נלחמנו בה ולא ניתן להם להרוס אותה'.⁹³ החלוקה הקוטבית בין 'אנחנו' ל'אתם', בין אלה שכנו את המדינה לבין אלה שהגיעו אליה ומאיימים לקלקל את שנכנה בה, והמסר החוזר על מנהיגי הליכוד הסוחפים את תומכיהם באמצעות דמגוגיה, הקימו שכבה רחבה של ישראלים נגד תנועת העבודה והידקו את הזדהותם עם הליכוד. נראה שמבצע 'דלת לדלת' נשא בחובו תמצית של המסר הזה, ופעל באופן דומה על קהל היעד שלו.

תפקידה המרכזי של התנועה הקיבוצית במערכת הבחירות תרם להתלקחות, אך נראה שחומר הבעירה היה טמון בגורם נוסף: בשנות השמונים הראשונות הגיע לשיאו התהליך שבו גיבש הימין בסיס תמיכה מעמדי-אתני איתן, שבינו לבין התנועה הקיבוצית וקבוצות נוספות שנהנו בעבר ממבנה השליטה של תנועת העבודה, היה ניגוד אינטרסים. המסרים שבגין ביטא בשנות המדינה הראשונות, כחלק מהביקורת על התנועה הקיבוצית והניסיון לקעקע את מעמדה, זכו כעת לתהודה והשפעה רבות יותר.⁹⁴ תומכי הליכוד בעיירות לא היו קהל שהוסת על ידי בגין, אלא אזרחים בוגרים שניתחו את המציאות הישראלית על בסיס ניסיונם ותפיסותיהם. עמדתם הפוליטית, שהוצגה על ידי מי שניסו להשפיע על הצבעתם כביטוי לתודעה כוזבת, התבססה על ערכים ואינטרסים ממשיים. רבים מהמזרחים חוו בתקופת שלטון הליכוד שיפור מה במצבם ובמעמדם, כתוצאה מההכלה החומרית-חלוקתית, ההכרתית-סימבולית והפוליטית שממשלת בגין ותנועתו הפגינו כלפיהם.⁹⁵ בגין, שאליו כוונה הביקורת החריפה של המערך, נתפס יותר ויותר כמייצג הקבוצה המזרחית הרחבה. היא הייתה זו שיכלה להבטיח את המשך שלטונו, והוא זה שיבטיח את מקומם של בניה כסובייקטים פוליטיים פעילים בישראל. ואכן, זה היה מעמדם של בני עדות המזרח בתנועת החרות, שהפכה בשנים הללו לזירה הפוליטית המשתפת בישראל.⁹⁶

רבים מתושבי עיירות הפיתוח ראו בתנועה הקיבוצית גוף כמעט הומוגני מבחינה אתנית, המשתייך למסד הישן ולשכבה שביססה את כוחה על מנגנוני המדינה וההסתדרות. הם

93 אמ"ע, 1979-269-039-C4.

94 כראש ממשלה, בגין ביקר בקיבוצים רק בנסיבות ייחודיות: בגינוסר בהלוויית יגאל אלון, במשגב עם לאחר חדירת המחבלים שבה נהרגו שני חברים, ובדגניה במלאת שבעים להקמת הקבוצה הראשונה. לחגיגה בדגניה בא בגין עם רעייתו, ואף סיכם את המופע שהוכן לערב היובל כנפלא. ואולם, ברקע נמתחה ביקורת על פגיעה בכבוד ראש הממשלה, שלא הזמין לשאת דברים באירוע. מזכירות דגניה א' הכחישה טענה שהיא התנגדה תחילה אף לעצם הזמנתו: יצחק בן-חורון, 'רבבת חיילים בדגניה', דבר, 10.10.1980; מזכירות דגניה א', עלון דגניה א', 14.11.1980.

95 דני פילק, פופוליזם והגמוניה בישראל, תל אביב 2006, עמ' 91-101.

96 אורי כהן ונסים ליאון, מרכז תנועת החרות והמזרחים, 1965-1977: משותפות ארנותית לשותפות תחרותית, ירושלים 2011, עמ' 158.

העריכו כי האינטרס היסודי שלה הוא חזרה לסדר הפוליטי הקודם שנשלט על ידי אליטה שאינה נגישה למצביעים המזרחים. בעיירות זיהו את הניגוד שבין הפיכת הליכוד לביתם הפוליטי, שההשתייכות אליו העניקה להם לראשונה תפקיד פעיל ומשפיע בציבוריות הישראלית, לבין השותפות האדנותית שבמצע 'דלת לדלת', שהתבסס על חוסר הסימטריה הנמשך בינם לבין הקיבוצים השכנים שהיו, לרוב, מרחבים פרטיים החסומים בפניהם.⁹⁷ שנה מאוחר יותר הוטחו המסרים הללו בעמוס עוז בעת ביקורו בבית שמש: 'מה הייתם אומרים אם לפני הבחירות היה מגיע אצלכם, באמצע הקיבוץ, אוטובוס מלא צ'חצ'חים מבית שמש, והיו מתפזרים על כל הקיבוץ ומתחילים לדפוק על הדלת לעשות לכם ביקור בית בשביל לשכנע אתכם להצביע בגין. יד על הלב, מה הייתם עושים? לא מגרשים אותנו כמו כלבים?'⁹⁸

מעיני רבים מתושבי עיירות הפיתוח לא נעלם המתח שבין יומרת חברי הקיבוצים לשכנע את שכניהם בכך שהבחירה במערך תשרת אותם ואת החברה הישראלית כולה, לבין המניע המגזרי של הבטחת משאבי התנועה הקיבוצית ומעמדה. ואכן, בבסיס התהליך של גיוס הקיבוצים לפעילות במערכת הבחירות עמדה התחושה ש'המערכה היא לא רק של המערך. זו המערכה שלנו. של ההתיישבות, של התנועה הקיבוצית'. החשש מאיבוד הדומיננטיות הכלכלית-פוליטית של התנועה היה גורם חשוב בהתגייסותה. אלי זמיר, מזכיר הקיבוץ המאוחד ואחד משני מזכירי התק"ם, הסביר במפורש:

אלפי הקיבוצניקים שהתגייסו למערכת הבחירות מתפרסים בערים, במושבות ובעיירות הפיתוח שבאזורים שלהם, לא כדי לתמוך במערך ולא כדי לעזור לו, אלא כדי לעזור לעצמנו, מפני שזו המערכה שלנו, אין לנו כל אשליה מה יעולל המשך שלטון הליכוד – אם ינצח – לקיומה של התנועה הקיבוצית.⁹⁹

כל עוד היו הקיבוצים חלק מהמערכת השלטונית היה פשוט יותר לעמעם את היותם, מעבר לדימוי החלוצי והמסור למשימות הלאומיות, קבוצת אינטרס. דברי זמיר מלמדים על הצורך לחשוף כעת, כשהמערך כבר לא אוחד בעמדת שררה, את הממד המגזרי של הקיבוץ, ממד שזוהה, כך נראה, גם על ידי שכניהם בעיירות הפיתוח.

וכך, בשעה שהקיבוצים האמינו בכוחו של ההון הסימבולי שנשמר להם לגייס תמיכה פוליטית, הזיקה הגוברת בינם לבין המערך ותלותה הגוברת של המפלגה בתשתית הארגונית של הקיבוצים, השיגו דווקא תוצאה הפוכה. ככל שהמערך נתפס כקשור לתנועה הקיבוצית, כך הוא התקשה להציג את עצמו כמי שדואג למעמד הפועלים העירוני, שהתגורר בחלקו בעיירות הפיתוח המרוחקות והיה תלוי במידה מסוימת בתעסוקה בתעשייה הקיבוצית.¹⁰⁰

97 כהן וליאון טבעו את המושג הזה ביחס לתנועת העבודה בכלל. שם, עמ' 159.

98 עמוס עוז, 'העלבון והזעם', דבר, 26.11.1982; הנ"ל, פה ושם בארץ ישראל, תל אביב 1983, עמ' 32.

99 אריה כנרת, 'הקיבוצניקים מסתערים על הבוחר', דבר, 4.6.1981.

100 אלמליח, אנשי האתמול, עמ' 18.

בניגוד לכוונת המטה הבין-קיבוצי, מעורבותו בפעולות שכנוע שונות במערכת הבחירות של 1981 עוררה התנגדות ואף עוינות לתנועה הקיבוצית מצד קבוצות בשכונות ובעיירות הפיתוח. ביטויים לכך התגלו בבית שמש, בבית שאן¹⁰¹ ובצפת.¹⁰² פעילי הליכוד זיהו את הלך הרוח האנטי קיבוצי, השתמשו בו ותרמו להעצמתו. המסר זוקק בכתובת גרפיטי שרוססה בקרית שמונה: 'הצביעו בעדנו – אנו נגד הקיבוצים'.¹⁰³ כרוז שהופץ בסוף מרץ בעיירה הציג את התנועה הקיבוצית כרודנית השואפת להיות גוף עליון ששולט במדינה ומנצל את עמך ישראל.¹⁰⁴ אחד מראשי חברת העובדים שביקר במקום העביר מסר נחרץ למטה הבחירות של המערך: 'יש להרחיק את בני הקיבוצים מקריית שמונה ומיד. נוכחותם ופעולתם למען המערך רק תגברנה את העוינות הקיימת'.¹⁰⁵

הפער בין פעילי הקיבוצים לפעילי הליכוד בעיירות הפיתוח לא היה מעולם עמוק וטעון כל כך. פעילי הליכוד בקרית שמונה ביקשו לעצב לקראת יום הבחירות מודעה נגד הקיבוצים השכנים המתווים את גורלה של העיר, ושנתפסו על ידם כמי שמקדמים את מעמדם הפוליטי באמצעות לחץ על תושביה התלויים בהם לפרנסתם. במערכת המקומון 'מידע שמונה' הם נתקלו בציור המתאר את ארגוני הטרור הצובאים על היישוב מוכה הקטיושות כזאבים צמאי דם, והחליפו את שמות הארגונים הפלסטינים בשמות של קיבוצים.¹⁰⁶ הכרוז היה יוזמה מקומית שביטאה תסכול ארוך שנים, וגם תגובה לנוכחות המסיבית של חברי קיבוצים במרחב העירוני ערב הבחירות. מסריו המילוליים והחזותיים המחישו את עומק הקרע הפוליטי והשסע בין השכנים. הדיו הגיעו למרחוק, והוא הפך לסמן הגרפי של העוינות מזה ושל העלבון על מה שחברי הקיבוצים חוו כהיעדר הכרה בתפקידם בבניין הארץ, מזה. ראש הממשלה נחשף לתוכן הכרוז רק לאחר שהגיע לעיתונות הארצית. במכתב פרטי הוא הסביר כי לא מצא לנכון להסתייג ממנו כיוון שגם מסרים בוטים שנאמרו על ידי מנהיגי המערך לא זכו לגינוי. הוא הזכיר את קריאותיהם של שמעון פרס ושל הרמטכ"ל לשעבר מרדכי (מוטה) גור, שהצטרף למפלגת העבודה, נגד קומץ מתנגדים שהפריעו בבטות לנאומיהם באספות בבית שמש ובגן סאקר: 'שום הסתייגות של הנהגת המערך לא הושמעה מדברי ההבל על "חומייניזם", "חומייניסטים", "נדפוק אתכם כפי שדפקנו את הערבים", "אספסוף", כפי שהושמעו באסיפות המערך הנודעות'.¹⁰⁷ בשלב זה בגין לא התייחס ישירות לאופן שבו הוצגו הקיבוצים בכרוז. נראה שהוא לא היה אדיש למקומה

101 ראו כרוז שנתלה על ידי ארגון שכינה את עצמו 'טרור נגד טרור' בקיבוץ נווה אור; דבר, 2.7.1981.
 102 מצוטט אצל שולמית הראבן, 'דור הפלגה', תסמונת דולסיניאה: מבחר מסות, ירושלים 1981, עמ' 266.
 103 צבי צמרת, 'חדלו להתנדב', שדמות, עג (1980), עמ' 11-15.
 104 דב זכין ויוסי שריד במברק לרוד לוי, 31.3.1981, א"מ, גל-5613/4; 'דבר היום: והשוחט שחט...' דבר, 30.3.1981.
 105 יואב לביא, ההחמצה הגדולה, רביבים 1981, עמ' 100.
 106 שמעון וייס, "חיות הטרף" הושוו לקיבוצים נועדו במקור לתאר את המחבלים, דבר, 6.7.1981; יהונתן כספי, 'כרוז שטנה מזועזע', שם, 7.7.1981.
 107 מנחם בגין לאלמוני תל אביב, 3.9.1981, א"מ, ג-9567/8.

המרכזי של התנועה הקיבוצית במערכת הבחירות ולא היה עיוור לממד השלילי שבו נטען הדימוי שלה, בין היתר כתוצאה מתעמולת מפלגתו. מנהיג הליכוד העביר את הדיון מעיירת הפיתוח הצפונית לזירה התוססת של כינוסי הבחירות ההמוניים, שאליהם נשלחו, על פי הדיווח בדבר – עשרות אוטובוסים 'מלאים בכני קיבוצים צעירים ובריאים' – כדי לשמש משקל נגד לתומכי הליכוד.¹⁰⁸ הוא התייחס למעורבות הקיבוצים באספות הבחירות בנאום בכיכר מלכי ישראל שנחרת בזיכרון הקולקטיבי הישראלי, שבו תמצת את המסרים שביטא לאורך הקמפיין כולו. בגין הזכיר את הדגלים האדומים שהונפו ערב קודם בעצרת המערך ואת זיקתם לקומוניזם, לנאציזם (קומונאציזם), לאויבי ישראל ולרדיפת יהודים. על רקע קריאות בוז של הקהל הוא הזכיר: 'ואת הדגל הזה הניפו אמש אלה שהובאו מכל קצות הארץ באוטובוסים ובמשאיות של הקיבוצים'.¹⁰⁹

לאחר אזכור הקיבוצים נשמעו שריקות בוז רמות, וראש הממשלה עצר ל'פאוז' בת כמה שניות שבמהלכה נשמעו השריקות. דבריו הגלויים סימנו את מחנה המערך כמי שמנותק מהחברה הישראלית הממשית, שבוי בסמלים ובתפיסות ישנות. הם רידדו את תפקיד הקיבוצים לכדי כוח ארגוני העומד מאחורי מטה הבחירות, כלומר גוף שיש לו משאבים ויכולת שינוע של אנשים המפצה על היעדר התמיכה במערך. הסב־טקסט של דבריו סימן את תומכי המערך ואת חברי הקיבוצים, הכוח המאורגן של המפלגה, כמזוהים עם אויבי המדינה ולכן כלא־פטריוטיים.

בגין היה מודע לרגש האנטי־קיבוצי של חלק מהמשתתפים באספת הבחירות ההמונית, ולאופן שבו הקהל הבין את מסריו, הפנים ופירש אותם.¹¹⁰ דבריו מיצבו את הבחירות רגע לפני ההצבעה כמעין משאל עם בנושא זהות ושייכות, מי הם הישראלים ומה מיקומן של הקבוצות השונות בחברה הישראלית. מנהיג הליכוד ביסס את תרמית מפלגתו ככוח פוליטי שמעבר להיותו מפלגת שלטון רגילה, ממלכתית ואמונה על הקצאת המשאבים, מהווה גורם חצי־ממסדי המציע למזרחים אפיק מחאה והשתלבות כאחד. ככזה הוא פועל נגד אליטי

108 נחום ברנע, 'יומן יומן יומן', דבר, 5.6.1981; 'נמשכת האלימות', שם, 16.6.1981.

109 נורית גרץ, 'בני אור ובני חושך': נאומי הבחירות של מנחם בגין, שבויה בחלומה: מיתוסים בתרבות הישראלית, תל אביב 1995, עמ' 67-68.

110 מנהיג הליכוד ביקש גם להשתמש בשחיקה בתפקידה של התנועה הקיבוצית כגורם מוביל בהתיישבות החדשה, בעקבות הסתייגותה מהקמת עשרות ההתנחלויות ביהודה ושומרון. בהמשך הנאום הוא הזכיר שוב, בשעה שהתפאר במפעל ההתנחלות הנרחב שקידמה ממשלתו ביהודה ושומרון, את קיבוץ חניתה כאחד משורה של דוגמאות המלמדות כי הציונות לא היססה להתיישב באזורים שבהם הייתה דומיננטית ערבית: 'איך הלכו אנשי חניתה ו'חומה ומגדל' והקימו את הקיבוץ ההוא, שאני מכיר בו כל איש, אשה וילד, ואני אוהב אותם אהבת נפש, ואני ביקרתי שם הרבה פעמים. איך נבנתה חניתה בשנת 1938, אם לא עליידי הליכה לתוך היישוב הערבי?' להתפארותו של בגין בקשריו הקרובים עם חברי חניתה לא הייתה, עד כמה שהעלתה בדיקתי, אחיזה במציאות. ראש הממשלה ערך שם ביקור קצר כחלק מסיוור בגבול הצפון ביוני 1979, אך לא מצאתי בין חברי חניתה הוותיקים מי שזוכר קשרים עמוקים בינו לבין אנשי הקיבוץ. בחירתו להפריז בעניין זה מלמדת אולי על הצורך שבגין חש במהלך הנאום לאזן את האווירה האנטי קיבוצית שליבה.

ישנה המיוצגת על ידי גורמים רבי כוח כמו ההסתדרות והקיבוצים. הוא השתמש ב'מחאה עדתית ממלכתית' שנועדה לשמור על מתח עדתי קבוע שייקבע את מקומו של המערך כממסד וכ'אחר' המכליל, מדיר, מתנשא ומפלה.¹¹¹ בתנאים אלה, יציאתם של כ-12,000 חברי קיבוצים לעבודה במסגרת מטה המערך הייתה מרשימה, אך לא היה בה כדי להבטיח מהפך נגדי.¹¹² השאלה האם יכולת הגיוס האפקטיבית של התנועות הקיבוציות ופעילותן, שחרגה מעבר לשיעורם באוכלוסייה, לא היו חרב פיפיות בעבור המערך, היא עניין לדין נפרד. כך או כך, הבחירות הסתיימו בניצחון דחוק אך רב חשיבות של המחנה הפוליטי שבראשות הליכוד.

אפילוג: ריאיון ראש השנה תשמ"א ככלי לשרטוט מחודש של קווי המתאר בחברה הישראלית

יותר מאסטרטגיה מחושבת ומגובשת שעוצבה על ידי בגין לברו או בהתייעצות עם מקורביו, מחקר זה מלמד על האופן שבו הוא היה קשוב לתמורות בחברה הישראלית ונענה להן. עולה ממנו ערנותו למציאות הפוליטית, רגישותו לניואנסים של יחסי כוח ויכולתו לעשות בהם שימוש פוליטי לצרכיו. בגין התבונן בקיבוצים לאורך שנים ארוכות. תחילה עקב מרחוק, ואחר כך מקרוב, אחר התמורות שהתחוללו בהם, וסימן את הפער המעמיק בין הנורמות שהעלו על נס לבין מציאות החיים של חבריהם. הוא זיהה את הערעור במעמדה של התנועה הקיבוצית ואת תהליך הפיכתה מתנועה חלוצית רבת ערך בתחומי ההתיישבות והביטחון למגזר כלכלי חברתי. במשך כמה שנים הוא נענה להזמנה לשכירת מחיצות ולהתקרבות, אבל גם היה רגיש לאופן שבו חלק מתומכיו צובר טינה כלפי הקיבוצים. בשנותיו הראשונות בשלטון הוא שמר על קו ממלכתי אבל במערכת הבחירות של 1981, כשזיהה את התגייסות הקיבוצים בלב המערכה הפוליטית נגד ממשלתו, בחר להתעמת עמם. בשלב זה כיוון אל פלח מוגדר של קהלו מסרים שנועדו לקעקע את מעמדם של הקיבוצים. דבריו באספות הבחירות, על תכניהם וניגונם, נפלו על אוזניים כרויות.¹¹³

מעבר לשיקול האלקטורלי, מנהיג הליכוד ביקש לשרטט באמצעות קעקוע מעמדה של התנועה הקיבוצית, שאותה ראה כאבן הראשה של תנועת העבודה, קווי מתאר חדשים לחברה הישראלית. הוא עשה זאת בנאום השבעת הממשלה החדשה ב-1981 ובריאיון רדיו חגיגי שנערך עמו בערב ראש השנה. בין הנאום לריאיון שודרה בטלוויזיה הישראלית כתבת יומן לסיכום מערכת הבחירות, שבחנה את הלכי הרוח הגועשים בגליל העליון, שלא שכחו במהרה. צוות השידור בחר לבוא לבריכת השחייה של קיבוץ מנרה וריאיון שם את בנימין בנאי, מוותיקי הקיבוץ, שהציג את נקודת המבט שלו על יחסי הקיבוץ והעיירה קרית שמונה.

111 גולדשטיין, ממסדיות למחצה.

112 שם; ארנון מגן, 'קיבוצים ללא שבתון', דבר, 1.7.1981.

113 אניטה שפירא, ככל עם ועם: ישראל, 1881-2000, ירושלים 2014, עמ' 354.

זה היה יכול להיות אחד מאותם ראיונות אקראיים רבים שנערכו, שודרו ושקעו לתהום הנשייה, אלמלא משך את תשומת ליבו של ראש הממשלה.

בפתיחת הקרנציה השנייה שלו ביקש בגין להעמיק את התהליך שבו החל, של הרחבת גבולות הקולקטיב המוכר והמשפיע בישראל והכללה בו של קבוצות חדשות שתזכנה למעמד וערך שווים. הוא חתר להציב לצד התנועה הקיבוצית חוגים שהרכיבו את מעגל תומכיו, ושבמבנה השליטה של תנועת העבודה חוו הדרה מהאתוס הישראלי וממוקדי הכוח: איכרי העלייה הראשונה, יוצאי אצ"ל ולח"י, מזרחים והחוגים הדתיים. כששמעון פרס הטיח בפניו, בשעת נאום הצגת ממשלתו החדשה, 'האם] בלי הקיבוצים היתה קמה מדינת ישראל?' – ראש הממשלה הקפיד להשיב כי 'בלעדיהם לא היתה קמה מדינת ישראל', אך מיד הוסיף כי זה נכון גם לערים הגדולות בארץ וליוזמה הפרטית שהביאה לצמיחתן ושגשוגן.¹¹⁴ כנאום זה הוא יצא נגד דברים שנאמרו בדיון פנימי במפ"ם, ושמהם השתמע אי הכרה בתרומתם של עולי שנות החמישים לבניין המדינה. הוא רמז כי חלוקת משאבי המדינה לא פסחה על התנועה הקיבוצית, ושאל רטורית על העולים מארצות האיסלאם: 'הם רק מקבלים? הם עדיין מקבלים?'. בכך הזכיר את האופן שבו הם נשאו בעול המגורים בגבולותיה של ישראל ובמלחמותיה האחרונות.¹¹⁵

גם בריאיון בערב ראש השנה הקפיד ראש הממשלה להשתמש תחילה בטון מפויס, וביטא מסר חיובי כלפי התנועה הקיבוצית: 'אני מעריך את הקיבוץ מילדותי. זהו מעשה רב, מעשה גדול, היום הם עשירים, אין עיני צרה בעושרם. הקיבוצים התעשרו בעיקר הודות לתעשייה עתירת מדע. הם מרוויחים מיליוני דולרים [...] [בני הקיבוצים] חיילים מצוינים, חיילים לוחמים, עם מוטיבציה גבוהה'. ואולם, להכרה בערכה של התנועה הקיבוצית הצטרף סימון שנועד לתרום לפגיעותה ואולי גם ביטא את משקעי מערכת הבחירות והיריבות המתחדשת עמה בגין התייצבותה ככוח מרכזי ונחוש נגד הליכוד. המראיין היקשה על ראש הממשלה והביא את טענת האופוזיציה 'שאתה בעצם ההופעות שלך, גרמת וחיידת את הקיטוב העדתי'. בתגובה קשר בגין בין התבטאויותיהם כמהלך הבחירות של דודו טופז ועמוס עוז,¹¹⁶ לבין דבריו של בנאי, הקיבוצניק ממנרה, בכתבת הטלוויזיה:

האם אני הוא זה שדיברתי בהתנשאות על שתי תרבויות? אני אמרתי על אנשים שהם בקושי שיין גימלים? אתם לא ראיתם בטלוויזיה את האיש הזה בקיבוץ מנרה יושב בכריכת שחיה כמו איזה מיליונר אמריקני ומדבר במידה

114 דברי הכנסת, 5.8.1981.

115 שם.

116 למעשה הבחין עוז בין שתי תרבויות פוליטיות, זאת של הרוויזיוניזם המאמינה, לטענתו, בתפיסת 'קיר הברזל' ובפתרון קונפליקטים חיצוניים ופנימיים בדרך של דם ואש, וזאת של תנועת העבודה, שהכירה במציאות והייתה נכונה להגשמה פרגמטית וסבלנית של המפעל הציוני. בגין ייחס לסופר, כמו גם לחבר הקיבוץ ממנרה, ביטוי מתנשא על רקע עדתי שלא נאמר על ידם בציטוט המקורי.

רבה של זלזול על תושבי עיירת פיתוח סמוכה? האם אני ישבתי באותה בריכת שחיה? לי אין סידור כזה בכלל.¹¹⁷

התלקחות העימות בין הקיבוצים לתומכי הליכוד בעיירות הפיתוח עמדה ברקע בחירתו להתייחס לבריכת השחיה ולהתנשאות – דימוי ותמה שהיו מרכזיים בפולמוס ההיסטורי בין הימין לבין הקיבוצים ושכעת, באמצעות דברי ראש הממשלה והדימוי הטלוויזיוני שבו עשה שימוש, התקבעו בתודעה הציבורית ובזיכרון הקולקטיבי הישראלי. בחירתו בניסוח הסרקסטי הדהדה התבטאויות קודמות שלו שכללו מסר כפול: הוא יצא ידי חובתו בדברי שבח על פועלו ההיסטורי של הקיבוץ, אך בחר לחזור ולסמן את הסתירה הפנימית שאפיינה את הווייתו: רוממות השוויון בגרונם של חבריו, בשעה שהוא עצמו הפך זה מכבר לגורם אמיד המצוי בפער כלכלי-חברתי ממשי משכניו. כך הפך בגין את הספר ממרחב חלוצי המעניק הון סמלי לתנועה הקיבוצית, למרחב מורכב שבו הממד החלוצי נמהל בפטרנליזם מדיר. המסר הזה, המשלב בין הערכה לקיבוצים להצבעה על התנשאותם, הופיע גם בתגובות של בגין לראיון האמור בדיעות אחרונות, בשכועות שלאחריו. הוא הצהיר כי הוא מעריך את המפעל הקיבוצי 'משחר נעורי' וכי עינו אינה צרה בהישגיו,¹¹⁸ אך בה בעת הדגיש את צערו על היעדרה של 'הכרת השוויון בין כל אזרחי ישראל'. דבריו כווננו למה שראה כנטיית הקיבוצים להכחיש 'גם זכויות זולתם, כמו למשל מלחמת השחרור של המחתרת העברית', ובשנים האחרונות גם לאי ההכרה בתרומתו השווה של הציבור המזרחי למדינה ולחוסנה.¹¹⁹ דברי ההערכה של בגין בריאיון ראש השנה טבעו ברגשות עלבון וזעם. הביקורת מפי ראש הממשלה על 'האיש הזה בקיבוץ מנרה יושב בבריכת שחיה כמו איזה מיליונר אמריקני' נתפסה על ידי הקיבוצים כמכלילה וכממשיכה את הניסיון לקעקע את מעמדם בחברה הישראלית, בין היתר באמצעות ליכוי המתחים והפערים שלא יושבו לאורך דור בינם לבין שכניהם. ההקשר ההיסטורי-פוליטי-חברתי שבמסגרתו נאמרו הדברים הביא לתגובה רוגשת וגועשת. העיתונים נמלאו בכתבות, במאמרים פובליציסטיים ובמכתבים למערכת, והמחאה על דברי ראש הממשלה הושמעה בימים הבאים במוסדות ובפורומים שונים. היריעה כאן קצרה מלסקור את התגובות הללו ולנתחן. הן כללו עלבון וזעם שהעידו על העצב החשוף של התנועה הקיבוצית ומוקיריה בשלב שבו התברר לכל כי המאמץ המרוכז והנרחב במערכת הבחירות להפוך את עליית הימין לאפיוזודה חולפת – כשל. במרכז התגובות ניצב ניסיון להשיב את ההון הסמלי האבוד ולהחזיר למרכז תשומת הלב את תרומתו הסגולית של הקיבוץ למפעל הציוני ולהתיישבות בספר.¹²⁰ מאמר המערכת של מעריב ביקר את דבריו של בגין והבליט את תרומתה של התנועה הקיבוצית לישראל. הוא

117 דב גולדשטיין, 'רדיו', מעריב, 28.9.1981.

118 מנחם בגין ליצחק בן לולו, חבר המועצה המקומית בבית שאן, מעריב, 25.10.1981.

119 מנחם בגין לסנטה יוספטל, גלעד, שם, 28.10.1981.

120 ראו דוגמה אחת מרבות במכתבו הנסער של חבר הכנסת אברהם כץ עוז למנחם בגין: מאברהם כץ עוז

למנחם בגין, ד' תשרי תשמ"ב (21.9.1982), א"מ, גל-13309/10.

תלה את שגיאתו של ראש הממשלה בכך שביקש 'להתבונן בחיי הקיבוץ באמצעות מירקע הטלוויזיה' במקום 'ללכת אליו ולהתבונן בו עין-בעין'. הטקסט הסתיים בעצה: 'זמינו איפוא הקיבוצים את ראש הממשלה לבוא ולהיווכח. אולי יגלה בהזדמנות זו כמה דברים נוספים בתנועה הקיבוצית בצד בריכות השחיה שלה'.¹²¹ כפי שהראיתי, בניגוד להנחת המוצא של מעריב בגין ראה עשרות רבות של קיבוצים בחייו, ואת בחירת מילותיו בריאיון ראש השנה יש לחפש בנסיבות הפוליטיות ובמאבק ההיסטורי בין הימין הישראלי לתנועה הקיבוצית. מכל מקום – בשלב זה, אם להשתמש במילותיו של בגין מ-1958, שבה השנאה, אויבתה הראשונה של הדמוקרטיה, לגרום לאטימת האזנים. תרמה לכך הרטוריקה שלו, אם כי נראה שאינספור התגובות הכואבות, הזועמות, המונעות מעלבון שנכתבו ופורסמו בעקבותיה תרמו לקיבוע הדימוי השגוי של 'המיליונרים עם בריכות השחיה' בזיכרון הקולקטיבי, לא פחות מאשר משפטי הספורים של ראש הממשלה בריאיון.

בגין לא העריך את עוצמת הסערה שיעוררו דבריו, שאותה הציג כ'היסטריה מלאכותית' המבוססת על סילוף של דבריו. הוא קיבל פניות רבות שיצאו נגד מה שנתפס כזלזול בלתי נסלח בתנועה הקיבוצית ובתרומתה. במכתבי התשובה שלו הוא חזר והדגיש כי כיוון לדבריו של קיבוצניק בודד ממנרה ולאופן שבו הוצג בטלוויזיה, אך 'מעולם לא קראתי לחברי הקיבוץ "מיליונרים"'. זה, במלוא פשטות המושג, סילוף, ומוטב שלא אוסיף עליו שם תואר.¹²² שרה'לה שרון, הכוהנת הקיבוצניקית והישראלית הגדולה של השירה בציבור בשנים ההן, שנפגשה עמו, העריכה שבגין מצטער על האופן שבו התנסח, שלא הלים את החליפה הממלכתית שהוא שב וביקש ללבוש לאחר שהבטיח את כהונתו השנייה כראש ממשלת ישראל.¹²³ ככל שנחשף לדמותו של בנאי, עולה מגרמניה שחי בקיבוץ על גבול הלבנון ועבד כפועל לאורך כל חייו, בגין ביקש לתקן את רושם דבריו. במברק ששלח בערב יום הכיפורים של אותה שנה הוא כתב:

לבנימין בנאי, קיבוץ מנרה. על פי מסורת עתיקת היוםין של עם ישראל,
הריני מבקש את סליחתך. אמנם לא עלה על דעתי לפגוע בך או בחבריך,
אבל בעיני מספיקה הרגשתך הסובייקטיבית כדי לעשות את הנדרש ערב
יום הכיפורים ביחסים שבין אדם לחברו. גמר חתימה טובה.¹²⁴

בנאי הודה לראש הממשלה על התנצלותו אך הפריד בין שני ממדים: הוא ראה 'את התקרית כמחוסלת מבחינתי האישית', אך סירב להתייחס באופן דומה 'להיבט הציבורי של הפרשה, שגם אתה לא התייחסת אליה במברקך'.¹²⁵

121 'בגין והקיבוצים', מעריב, 4.10.1981.

122 ממנחם בגין לאלהו כנעני, רוחמה, 25.10.1981, א"מ, ג-8/9567.

123 סמדר שיר, 'השמחה של שרה'לה שרון', מעריב, 19.10.1981.

124 'חוסלה תקרית בגין – קיבוצניק', שם, 29.10.1981.

125 שם.

ה'היבט הציבורי של הפרשה', שעליו כתב בנאי, היה השלב האחרון במסכת ארוכת שנים של יחסים בין הימין הישראלי בתקופת הנהגתו של מנחם בגין, לבין התנועה הקיבוצית. בהיבט זה, בגין יצר דימוי קליט ששימש כמטפורה ארוכת שנים לעוינות שבין חוגים מתומכי הימין בישראל לבין הקיבוצים, העצים אותה והמחיש את הפוטנציאל הטמון בה לרווחים פוליטיים. עם זאת, כפי שעולה ממחקר זה, להסלמה ביחסי התנועה הקיבוצית עם חוגים תומכי הימין תרמו אמנם, בדרכים שונות, מנהיגי הליכוד ודובריו מזה וראשי מטה הבחירות הבין-קיבוצי ופעיליו מזה, אך היא הייתה בראש ובראשונה תולדה של תהליכים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ופוליטיים ארוכי טווח. האופן שבו הזיכרון הישראלי הנכיה, באמצעות ציטוט לא מדויק של בגין, את 'המיליונרים עם בריכות השחייה', היה תולדת כוחו של הסמל המוחשי שבו השתמש מנהיג הליכוד. הוא שיקף יחסי כוחות וקונפליקט פוליטי ומרחבי שהוסיפו להעסיק את החברה הישראלית עוד שנים ארוכות.